

MƏMMƏD ƏLƏKBƏROV

**NİZAMİ GƏNCƏVİ
VƏ AZƏRBAYCAN XALQ
YARADICILIĞI**

Gəncə – 2021

Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsinin Rəyasət Heyətinin 22 yanvar 2021-ci il tarixli, 2/5 sayılı qərarının və Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Şurasının 19 yanvar 2021-ci il tarixli, 1 sayılı iclasının qərarı ilə çap olunur.

Layihə rəhbəri: **Fuad Əliyev**
AMEA-nın həqiqi üzvü, kimya elmləri doktoru, professor,

Baş elmi məsləhətçi: **Teymur Kərimli**
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

**Transliterasiya edən,
nəşrə hazırlayan və
ön sözün müəllifi:** **Əzizağa Nəcəfzadə**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Elmi redaktor: **Nüşabə Araslı**
AMEA-nın müxbir üzvi, filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Seyfəddin Rzasoy**
filologiya elmləri doktoru
Paşa Kərimov
filologiya elmləri doktoru

Məmməd Ələkbərov. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə. Elm, 2021, 130 səh.

Kitab Məmməd Ələkbərovun Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında qorunan “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” adlı dissertasiya işinin əlyazması əsasında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda transliterasiya olunaraq monoqrafiya halında çapa hazırlanmışdır. Monoqrafiya Nizami irsini öyrənən tədqiqatçılar, filoloji təhsil alan tələbələr və şairin yaradıcılığına maraq göstərən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

@Əzizağa Nəcəfzadə, 2021

İJBN 5 – 8066 – 1638 – 4

1401000000
655 (07) – 2004

«ELM» nəşriyyatı

Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqlin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.

Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış “Xəmsə”si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır. Mütəfəkkir şair çox sayda davamçılarından ibarət böyük bir ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Nizaminin ən məşhur kitabxana və muzeyləri bəzəyən əsərləri Şərq miniatur sənətinin inkişafına da təkan vermişdir.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıtılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami

Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir.

Nizami Gəncəvinin yubileyləri ölkəmizdə hər zaman təntənə ilə keçirilmişdir. Dahi şairin 800 illik yubileyi onun irsinin tədqiqi və təbliğində əsaslı dönüş yaratmışdır. Azərbaycanın klassik ədəbi-mədəni irsinə həmişə milli təəssübkeşlik və vətənpərvərlik mövqeyindən yanaşan ümummilli lider Heydər Əliyev Nizami irsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1979-cu ildə qəbul olunmuş “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə, nəşrinə və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar Nizami yaradıcılığının tədqiqi və təbliği üçün yeni perspektivlər açmışdır. Ölməz sənətkarın 1981-ci ildə Ulu Öndərin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə keçirilən 840 illik yubiley mərasimləri ölkənin mədəni həyatının əlamətdar hadisəsinə çevrilmişdir. 2011-ci ildə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi dövlət səviyyəsində silsilə tədbirlərlə geniş qeyd edilmişdir.

2021-ci ildə dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyi tamam olur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, qüdrətli söz və fikir ustadının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Nizami Gəncəvi İli” ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 5 yanvar 2021-ci il.

**Məmməd Ələkbərov və onun
“Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı”
əsəri haqqında**

Məlumdur ki, sovet dönəmində, xüsusən də kommunist rejiminin ilk illərində klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi əksər hallarda köhnəliyə pərəstiş kimi tənqid olunur, Məshəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Füzui kimi şairlərimizin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi şahları, sultanları mədh edən sənətkarların təbliği kimi qələmə verilirdi. Nəsimi kimi sənətkarlardan yazmaq təriqət ədəbiyyatına, Həqiqi, Xətai kimi şairlərin irsini araşdırmaq isə şahlıq rejiminə meyl etmə kimi qiymətləndirilirdi. Ona görə də tədqiqatçılar uzun müddət bu məsələlərə həssaslıqla yanaşır, klassiklərin, qədim və orta əsr saray şairlərinin və yaradıcılığı sarayla bağlı olan digər söz ustalarının irsinin öyrənilməsindən bir növ çəkinirdilər. Lakin ədəbiyyat tariximizin ümumi mənzərəsini ortaya qoymaq missiyasını öhdəsinə götürən ədəbiyyatşünaslarımız xalqımızın söz xəzinəsinə bu elmdən kənar münasibətin düzgün olmadığını dəfələrlə bəyan edir, milli ədəbiyyatın xronoloji ardıcılıqla, kompleks şəkildə araşdırılmasının vacibliyini öz sanballı tədqiqatları ilə sübut edirdilər.

XX əsrin 30-cu illərində görkəmli Azərbaycan ziyalılarının sovet dövlətinin başçalarına Nizami və yaradıcılığının sadə xalqla bağlı olması haqqında müraciəti öz bəhrəsini verdi. 1939-cu ildə keçmiş SSRİ-də Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin ümumittifaq səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmasına hazırlıq işlərinə start verildikdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da Nizami yaradıcılığını artıq heç bir qorxu altında olmadan ciddi şəkildə araşdırmağa başladılar. Nizami irsini müxtəlif istiqamətlərdən öyrənən sanballı məqalələr, elmi monoqrafiyalar ərsəyə gəldi. Bu sahədə aparılan yeni tədqiqatların nəticələrinin populyarlaşdırılması istiqamətində

müəyyən işlər görüldü, elmi-kütləvi nəşrlər dövriyyəyə buraxıldı.

Elə bu illərdən başlayaraq Nizami “Xəmsə”sinin tədqiqi Azərbaycanda filologiya sahəsində aparılan yeni elmi araşdırmaların, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının da mövzusunda çevrildi. Belə tədqiqat işlərindən biri də İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda Nizaminin yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd olunduğu illərdə müdafiəyə çıxarılmış “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasıdır. Araşdırmanın müəllifi bu vaxta qədər adı bütün tədqiqatlarda, sadəcə, “*M.Ələkbərov*” kimi qeyd olunan Məmməd Həmid oğlu Ələkbərovdur.

Qeyd edək ki, Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında saxlanılan bu dissertasiya işi haqqında məlumat verən tədqiqatçılar onun yeganə əldə olan nüsxəsinin həm cildində, həm də titül səhifəsində müəllifinin adının “*M.Ələkbərov*” kimi qeyd olunduğundan onun kimliyini sona qədər tam müəyyən edə bilməmişlər. Bəziləri hətta dissertasiyanı görmədən yalnız “1920-1975-ci illər ərzində Azərbaycanda müdafiə olunmuş dissertasiyaların biblioqrafiyası”nın humanitar elmlər üzrə I hissəsindən adını və onun fiziki göstəricilərini götürüb haqqında ilkin məlumat çatdırmaqla kifayətlənmişlər.

Biz dissertasiyanın yeganə əldə olan nüsxəsi ilə tanış olduq. Onun müəllifinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə tədqiqata başladıq. Bakı Dövlət Universitetinin arxivində təqribən bir ildən artıq müddətdə apardığımız araşdırmalar nəticəsində yalnız tək bir sənəd əsasında onun müəllifinin kim olduğunu dəqiq müəyyən edə bildik. Məlumat verdik ki, dissertasiyanın adının qeyd olunduğu kitabxana kataloqunda və dissertasiyaların biblioqrafiyasındakı göstəricilərdən, eləcə də dissertasiya işinin cildi və titül səhifəsindən onun 1947-ci ilə aid olduğu bilinirdi. Bu fakt onun məhz bu ildə müdafiəyə təqdim olunduğu və ya müdafiəyə çıxarıldığını göstərirdi.

Təəssüf ki, biz M.Ələkbərovun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasının avtoreferatını, yaxud onun müdafiəsi ilə bağlı digər arxiv sənədlərini tapa bilmədik. Ona görə də həmin dissertasiya işinin bu vaxta qədər qorunduğu universitetin arxivində saxlanılan 1947-ci ilə aid əmr kitablarını nəzərdən keçirməyi məqsədə müvafiq bildik. Məqsədimiz M.Ələkbərov adlı dissertant və ya aspirant haqqında məlumat əldə edib, ipucu tapmaq idi. Araşdırma nəticəsində 1947-ci ilə aid əmrlərin toplandığı kitablardan birində həm dissertasiya, həm də onun müəllifi haqqında dəqiq bilgi əldə edə bildik. 120 №-li kitabın 35-ci səhifəsində 5 iyul 1947-ci il tarixli, 202 №-li əmrin 9-cu paraqrafında dissertasiyanın müdafiəyə buraxıldığını və filologiya elmləri doktoru, professor Mikayıl Rəfili ilə o zaman hələ filologiya elmlər namizədi, dosent olan Mir Cəlal Paşayevin² dissertasiyaya rəsmi opponet təyin olunduğunu öyrəndik. Sevindirici o idi ki, əmrdə dissertasiya müəllifinin adı inisialla deyil, tam yazılmışdı: Ələkbərov Məmməd Həmid oğlu³.

Dissertasiya haqqında ətraflı məlumatla bu vaxta qədər başqa mənbələrdə rast gəlmədiyimiz üçün onun müəllifi barədə xülasə şəklində olsa da, bilgi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məmməd Həmid oğlu Ələkbərov 1899-cu ildə Lənkəranda doğulub, valideynlərini erkən itirdiyindən qohumlarının himayəsində yaşayıb, Lənkəranda “Behcət” məktəbində oxuyub, çətinliklə olsa da, təhsilini başa vura bilib və 1920-ci ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayıb. O, 1923-1926-cı illərdə Bakıda Pedaqoji İnstitutda təhsil alıb. Azərbaycanın müxtəlif

---

² Qeyd edək ki, Mir Cəlal Paşayev 1947-ci ildə “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və 1948-ci ildə professor elmi adına layiq görülmüşdür.

³ Bax: Ələkbərov Məmməd Həmid oğlunun dissertasiyası üzrə rəsmi opponetlərin təyin olunması haqqında. S.M. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Darülfünunu üzrə 202 №-li, 5 iyun 1947-ci il tarixli əmr, § 9 // Bakı Dövlət Universitetinin arxivi. Əsas siyahı I, kitab № 120: 1947-ci il üzrə əmrlər. toplusu, səh. 35.

rayon və kəndlərində müəllimliklə məşğul olan M.Ələkbərov Quba Qəza Xalq Maarif Şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyib, 1928-ci ildən Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında işə qəbul olunub və burada müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışıb. 1946-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı təyin olunmuş M.Ələkbərov altı il – 1952-ci ilədək bu vəzifədə çalışmış, sonralar Azərbaycan SSR-in ilk Mədəniyyət Naziri (1953-1955) və Azərbaycanda Nazirlər Soveti Sədrinin müavini (1955-1956) olmuşdur.

“Əməkdar müəllim” fəxri adına layiq görülən M.Ələkbərov daha çox orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası sahəsində tədqiqatlar aparmış, 1940-cı ildə onun “Natamam orta və orta məktəblərdə yazı işləri”, “İbtidai məktəbdə oxu metodikası”, ibtidai məktəblərin III sinfi üçün “Nizami Gəncəvi haqqında oxu kitabı” adlı kitabları çap olunmuşdur. M.Ələkbərov 1959-cu ildə 7 fevral tarixində vəfat etmişdir.

Onun haqqında yazılan bioqrafik məlumatda 1950-ci ildə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi aldığı yazılır. Fikrimizcə, son məlumat dəqiq deyil⁴. Çünki müzakirə obyektini olan dissertasiya işinin üzərində və opponentlərin təyin olunmasına dair arxiv sənədində göstərilən tarix 1947-ci ildir. Bundan əlavə, “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 1947-ci il üçün 4 (22) №-sinin 30-37-ci səhifələrində dərc olunan “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” məqaləsinin başlığından əvvəl verilən ünvan hissəsində də M.Ələkbərovun adının altında “filoloji elmlər namizədi” sözlərinə rast gəlik ki, bu da onun müəllifinin 1947-ci ilin sonlarına doğru artıq elmi dərəcəyə layiq görülməsindən xəbər verir.

Yüz otuz iki səhifədən ibarət olan bu tədqiqat işinin əsas hissəsi Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folkloru və xalq

---

⁴ Daha geniş məlumat üçün bax: Ələkbərov Məmməd (nazir) // [https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99mm%C9%99d_%C6%8F1%C9%99kb%C9%99rov_\(nazir\)](https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99mm%C9%99d_%C6%8F1%C9%99kb%C9%99rov_(nazir))

mərasimlərinin təsirini araşdırmağa həsr olunub. Dissertasiya işi sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun yazılsa da, bu tədqiqatda müəllifin milli ruha sadıqlığı ön plandadır. Dövrün ideoloji ab-havasına uyğun olaraq M.Ələkbərov da “türk” kəlməsini işlətməkdən çəkinmiş, həmin mövqedə “Azərbaycan”, “xalq”, “milli” sözlərindən istifadə etməklə elmi-tədqiqi qənaətlərini ifadə etmişdir.

Dissertasiyanın ilk səhifəsində oxuyuruq: “Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının böyük şairi Nizamini burjuva ədəbiyyatşünasları yanlış olaraq İran şairi kimi təqdim edir və öz iddialarını “Xəmsə”nin fars dilində yazılması faktı ilə isbata çalışmışdılar”⁵

Müəllif İran alimlərinin bu meylinin səbəbini də izah edərək: “... qəsbkarlar Azərbaycan xalqını təkcə siyasi istiqlalıyyətdən deyil, mədəni irsdən də məhrum etməyə çalışmış, xalqımızın Xaqani, Nizami kimi böyük oğullarını öz adlarına çıxarmışlar”, – yazır⁶. Qeyd etmək istərdik ki, bu cümlə yetmiş il əvvəl deyilsə də, öz həyati qüvvəsini bu gün də saxlamaqdadır. Məlumdur ki, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi ilə barışmayan qüvvələr hələ də Nizami və digər Azərbaycan klassiklərinin milli mənsubiyyətini İrana, irandilli xalqlara bağlamaqla eyni məqsədi güdməkdədirlər.

M.Ələkbərov dissertasiyanın “Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı” adlı fəslində Nizaminin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının dastan, nağıl, atalar sözü və xalq məsəlləri kimi geniş yayılmış janrlarından yaradıcı şəkildə bəhrələndiyini göstərir və şairin bunu “əsərlərində dönə-dönə etiraf etdiyini” nəzərə çatdırır. Sözügedən fəsilə “Xosrov və Şirin” poemasının mənbələri haqqında danışan alim, haqlı olaraq, Nizaminin tarixi mənbələri öyrənib, onları xalq ədəbiyyatından aldığı daha tutarlı dəlillərlə və Azərbaycan xalqı içərisində dolaşan rəvayətlərdə

---

⁵ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 1.

⁶ Yenə orada, səh. 2.

əksini tapan həqiqətə daha yaxın motivlərlə əvəz etdiyini, bununla da özünəqədərki farsdilli ədəbiyyatın və daha çox Firdovsidən gələn İranla bağlılıq ənənəsinin təsirindən qurtarmağa cəhd göstərdiyini qabardaraq yazır: “Böyük şair yazılı sənədləri yenidən təkrar etmək üçün yox, əksinə olaraq, təkrar etməmək, orijinal əsər yaratmaq üçün öyrəndiyini xüsusi təkidlə qeyd edir”⁷.

Müəllif Nizaminin ilk dəfə epik şeirə gətirdiyi “Leyli və Məcnun” mövzusunun ilkin qaynaqları haqqında danışarkən sırf ərəb mənbələrinə əsaslandığını söyləməyi doğru saymayaraq: “... böyük şairin yalnız və ancaq ərəb məxəzlərinə istinad etdiyini qəbul etmək doğru sayıla bilməz. ... Bu rəvayətlərin o zaman Azərbaycanda məlum və hətta ən sevimli mövzu olduğu mühəqqəqdır”, – deyir⁸.

M.Ələkbərov “Leyli və Məcnun” poemasında Nizaminin ürək ağrısı ilə təsvir etdiyi Axsitanın ona ünvanlanan məktubunda şahın əsəri türk dilində deyil, farsca yazması barədəki ısrarına münasibət bildirərkən yazır: “... oxşayır ki, bu təkidin başlıca səbəbi Azərbaycan xalqı arasında çox yayılmış olan “türki sifət” nağılların Nizami yaradıcılığına təsirini azaltmaq imiş”⁹.

Alim Nizaminin poemalarında aşkar hiss olunan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının təsirinin Nizaminin özü tərəfindən qədirşünaslıqla istinad mənbəyi kimi etiraf edildiyini şairin əsərlərindən gətirilən nümunələrlə əsaslandırır. Hər nağılın, rəvayətin başında “eşitmişəm”, “belə nəql edirlər” və başqa bu kimi ifadələrə rast gəlinən giriş beytlərini verməklə şairin mövzuya dair xalq arasında bitkin bir rəvayət olduğunu göstərmək istədiyini qeyd edir. Ravi və xalq sənətkarlarını “xoş danışan”, “məna gövhərinin qəvvəsi”, “xəbər sahibi”, “söz bilicisi”, “eşqbazlıq müvərrixi”, “söz deyənlərin barmaqla

---

⁷ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 5.

⁸ Yenə orada, səh. 8.

⁹ Yenə orada, səh. 11.

göstəriləni”, “gizli sirlərin deyicisi” kimi ifadələrlə təqdim edərək hörmətli insanlar məqamına qaldırdığını, onların sənətini və söylədikləri xalq yaradıcılığı nümunələrini isə “saz çalmaq”, “dürr deşmək”, “dodaqdan gövhər saçmaq” və başqa belə ifadələrlə yüksək sənət əsəri olduğunu diqqətə çatdırır¹⁰.

Fikrimizcə, bu məqamda müəllif bir az hissə qapılır və həddən artıq mövzuya aludə olur. Bəli, həqiqətən, Nizami xalqdan aldığı xalqına qaytardığı zaman bunu həssaslıqla qeyd edir, lakin o, özündən əvvəlki şairlərin – Firdovsi, Dəqiqi, Sənai kimi ustad sənətkarların yaradıcılığından, Təbəri, Valibi, Balami, Biruni kimi məşhur tarixçilərin əsərlərindən faydalandığı zaman da “söz sahibi” kimi metaforik ifadələr işlədir.

Dissertasiyanın “Nizami yaradıcılığında Azərbaycan mərasimləri” adlı II fəslində müəllif nizamişünaslıqda zamanı üçün yeni tədqiqat istiqaməti açır. Alim bu fəsildə “Toy mərasimi” yarımbaşlığı altında Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “İskəndərnamə” poemalarında qız bəyənmək, elçilik etmək, nişan göndərmək, cehiz vermək, toy eləmək, qız köçürmək, gəlin gətirmək və başqa mərasimlərin təsvirinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ayrı-ayrı boyları, digər xalq dastanları və bəzi Azərbaycan xalq nağıllarındakı adətlərlə səsləşdiyini söyləyir, böyük şairin xalq toylarındakı bir çox incə təfərrüatları müxtəlif vasitələrlə ifadə etdiyini göstərərək yazır: “Burada nəinki təsvir olunan adət, mərasim, hətta ayrı-ayrı surətlərin dili, işlətdikləri ifadələr Nizamidən daha əvvəl Azərbaycan xalqı məişətində kök salmış və bu günə qədər davam edib gələn adətlərdir”¹¹.

Həmin fəslin “Yas mərasimi” başlıklı bölməsində müəllif Nizami üslubunun digər bir cizgisinə diqqət yetirərək yazır: “Nizami İskəndəri əski yunan adəti, Məcnunu, Leylini əski

---

¹⁰ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 19; 22.

¹¹ Yenə orada, səh. 32.

bütpərəst ərəb qaydası üzrə deyil, onların hamısını öz dövründə xalq arasında icra edilən adət üzrə dəfn etmiş və onların yas mərasimlərini də eyni qayda ilə təsvir etmişdir. Beləliklə də, böyük şair özünə müasir xalq məişətini əsərlərində yaşatmışdır”¹².

Fikrimizcə, tədqiqat müəlifinin bu yanaşması mübahisəlidir. Belə ki, “Xəmsə”yə daxil olan poemaların mətnindən bəlli olur ki, Nizami çox mütaliə etmiş, dünya xalqlarının adət-ənənələri haqqında ətraflı bilgiyə sahib olmuşdur. Olsun ki, şair islam əqidəsinə zidd olduğu üçün ənənəyə sadıq qalıb bütpərəstlərə məxsus dəfn mərasimini təsvir etməkdən çəkinmiş, qəhrəmanlarının dəfnini xalq adət-ənənəsinə uyğun təqdim etməyi daha məqbul bilmişdir.

M.Ələkbərov dissertasiyada digər xalq mərasimi və adətlərinin Nizami əsərlərindəki əksinə dair də araşdırma aparır. Bunlardan biri də adqoyma mərasimidir. Müəllif Nizami poemalarında bəzi obrazlara uşaq yaşlarında ad verilməsinin təsvirini ədəbiyyatımızda, məişətimizdə mövcud adətlərlə müqayisə edərək sonda belə bir qənaətə gəlir: “Nizami yaradıcılığında təsvir edilən adqoyma adəti Dədə Qorqud dastanlarında verilən adətlə müqayisə edildikdə böyük şairin əsərlərində yaşadılan bu məişət cüzünün az-çox dəyişikliklə şairin mühitində xalq kütlələri içərisində yaşamaqda olduğunu göstərir”¹³.

Dissertasiyanın III fəslə “Nizami yaradıcılığında folklor motivləri” adlanır. Bu fəsildə alimin əsas diqqətəlayiq işi Firdovsi irsindən, Nizami əsərlərindən və xalq yaradıcılığından seçdiyi motivləri müqayisə edərək xalq ədəbiyyatı nümunələrinin bir çox məqamlarda Firdovsi “Şahnamə”sindən fərqləndiyini, Nizami “Xəmsə”si ilə isə uyuşduğunu qeyd etməsidir. M.Ələkbərov “Şahnamə” və “İskəndərnamə”də

---

¹² Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 48.

¹³ Yenə orada, səh. 52.

İskəndər və Dara obrazlarının təsvirini müqayisəli şəkildə araşdıraraq yazır: "... ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində Nizami ilə xalq yaradıcılığı birləşdiyi halda, bunlar bəzən kəskin ziddiyyətə qədər yüksələn bir fərqlə Firdovsidən ayrılırlar"¹⁴.

Müəllifin başqa müqayisələri də Nizami irsinin xalq yaradıcılığına bağlılığını əsaslandırmağa xidmət edir. Məsələn, o, Nizaminin "Yeddi gözəl" poeməsindəki Bəhrəmin əjdahanı öldürməsi motivini xalq arasından toplanmış "Ovçu Məmməd" nağılındakı Məmmədin divi öldürməsi motivi ilə müqayisə edir. Hər iki nağılda baş qəhrəmanın divlə, əjdaha ilə qarşılaşmasına səbəb olan əcaib ceyranın müsbət planda işləndiyini diqqətə çatdırır.

Fikrimizcə, Nizami yaradıcılığı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını bağlayan dəlilləri müəllif dissertasiyanın III fəslinin "Atalar sözü və məsəllər" başlıqlı paragrafında daha geniş şəkildə əks etdirməyə müvəffəq olub. O, Nizami "Xəmsə"sində yer alan Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatında tez-tez işlədilən atalar sözü və məsəllərin sadəcə fars dilinə tərcümə olunaraq işlədildiyini nümunələr əsasında izah edir. O, belə xalq ifadələrini xüsusi cədvəldə Nizami variantları ilə müqayisədə paralel şəkildə verir ki, daha aydın anlaşılınsın. Alim elm aləmində folklor materialı kimi qəbul edilən və Nizami irsində də analoqu mövcud olan bəzi xalq ifadələrinin yalnız Nizami əsərlərindən sonra xalq arasında geniş yayılması ehtimalını haqlı olaraq inkar edir. Müəllif Nizaminin xalq hikmətinin ifadəsi olan belə məsəlləri, atalar sözlərini əsərlərində işlədərkən onların əxz edildiyi ilkin mənbələrin xalq təfəkkürünün məhsulu olduğunu göstərməyi unutmadığını da qeyd edir. M.Ələkbərov yazır: "Böyük şair öz əsərlərində işlətdiyi məsəllərin və atalar sözlərinin özündən daha əvvəl mövcud olduğunu və bu sözlərin "irəlini görənlər", "azad kişilər", "qədir-qiyət bilən qocalar"ın sözü olduğunu, bir sözlə

---

¹⁴ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 88.

xalq sözü olduğunu böyük bir məmnuniyyət hissi ilə etiraf edir”¹⁵.

Lakin nədənsə özündən 5 il əvvəl (1942-ci ildə) Həmid Araslının bu mövzuda yazılan “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbül-məsəlləri” məqaləsinin adını belə çəkmir. Sanki bu mövzu ilə bağlı aparılan tədqiqatdan xəbərsizdir. Olsun ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi ilə bağlı Həmid Araslıya olan yumşaq desək, mənfi, “düşmən” münasibətdən çəkinərək onun məqalələrinin üzərindən sükutla keçir.

Qeyd edək ki, dissertasiya boyu müəllif Nizaminin ayrı-ayrı poemalarından atalar sözləri ilə müqayisə edilə biləcək təqribən qırx beş nümunə seçərək tədqiqatını həmin nümunələr əsasında qurub. Müqayisə edərək onlar arasında mənaca oxşarlıq və ya eyniliyi müəyyən etmək üçün M.Ələkbərov bir sətirdə Nizaminin əsərlərindən götürdüyü nümunələri orijinalda olduğu kimi fars dilində və altında mötərizə içərisində Azərbaycan dilinə sətiri tərcüməsini, digər sətirdə isə onun qarşısından atalar sözü və ya məsəlin el variantını verir. Belə müqayisələr içərisində xalq dili üçün xarakterik olan “Daş atıb başını tutur”, “Öz çulunu sudan çıxara bilir”, “Əl ilə verib, ayaqla almaq” kimi idiomatik ifadələr də var. Alim müqayisələrinin yekununda yazır: “Böyük şairin əsərlərində səpələnmiş bütün bu atalar sözü və məsəllər Azərbaycan xalqının psixolojisini, etiqadını, dini görüşünü və s. parlaq bir surətdə ifadə edir”¹⁶.

Göründüyü kimi, bu tədqiqat işi Nizaminin milli mənsubiyyəti etibarilə də, əsərlərindəki milli kimliyindən da Azərbaycan türkü olduğunu aşkar şəkildə ortaya qoymaq üçün vaxtında yazılmış əsərdir. Həmid Araslının açdığı cığırı genişləndirən bu tədqiqat işinin indiyə kimi bir kitab halında nə üçün çap olunmadığı sualı bizi düşündürməlidir.

---

¹⁵ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı: Filol. elm. nam... dis. Bakı, 1947, 132 s. + 4 s., səh. 115.

¹⁶ Yəne orada, səh. 131.

Haqqında danışdığımız dissertasiya işinin müəllifinə aid başqa bir mənbə “Nizami” almanaxının 1947-ci ildə nəşr olunan 4-cü kitabında dərc olunan “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan xalq mərasimləri” adlı məqalədir. Bu məqalənin müəllifi də filologiya elmləri namizədi Məmməd Ələkbərovdur. Hər iki əsərin mövzu yaxınlığı və fərdi üslub uyğunluğu onların eyni müəllifə aid olduğunu göstərir.

Məmməd Ələkbərov bu əsərində də Nizami yaradıcılığında Azərbaycan xalq adət-ənənələrinin öz əksini tapdığını bədii faktlarla diqqətə çatdırır. Azərbaycan oxucusunun Nizami irsinə böyük məhəbbətinin bir səbəbinin də bu əsərlərdə “xalqımızın şanlı tarixinin keçmiş səhifələrinin” qorunması ilə izah edən müəllif yazır: “... böyük Nizami qədim Azərbaycan xalq məişətinin elə bədii təsvirlərini yaratmışdır ki, onlar daima ədəbiyyat xəzinəsinin qiymətli incilərini təşkil edir”¹⁷.

Ən qədim Azərbaycan nağıl və dastanlarında əksini tapan Azərbaycan xalq mərasimlərinin Nizami “Xəmsə”sində də bu və ya digər şəkildə müşahidə edildiyini nümunələrlə əsaslandıran alim məqalə boyu müqayisələrini təqdim edir. O, Azərbaycan xalqının toy adətlərindən olan qızbəyənmə, elçilik, nişan, cəhiz göndərmə, toy, gəlingətirmə, gərdək və üzəçixmə kimi mərasimlərin Nizami “Xəmsə”sində də ayrı-ayrı epizodlarda öz əksini tapdığını göstərir.

Müəllif bu mərasimlərin ifadə edildiyi bədii parçaları Azərbaycan xalqının ən qədim yazılı dastan nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı uyğun motivlərlə tutuşdurur. Məsələn, Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovin Şirin üçün göndərdiyi hədiyyələri, qədim türk adəti ilə desək, “başlığı”, “südhaqqı”nı: min dəvə, min at, min gözəl kəniş və sairə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dəli Qacarın bacısı Banıçəçək üçün Beyrəkdən istədiyi haqla müqayisə edir.

---

¹⁷ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan xalq mərasimləri // Nizami. Dördüncü kitab, Bakı: Azərənəşr, 1947, 240 s., səh. 92.

Apardığı qarşılaşdırmanı təqdim etdikdən sonra alim əldə etdiyi qənaəti ritorik sualla tamamlayır: “İstənilən hədiyyələr həm “Dədə Qorqud”da, həm də “Xosrov və Şirin”də sayca bir-birinin eyni olduğu kimi (min), keyfiyyətcə də (at, dəvə) təxminən eynidir. Ayrı-ayrı dövrün fikir məhsulu olan bu motivlərin mənbəyi eyni xalqın adət və ənənəsi deyilmidir?”¹⁸.

Nizaminin Azərbaycan-türk toy mərasimi adətlərinə yaxşı bələd olduğunu və yeri gəldikcə əsərlərində bu gözəl ənənələri təbliğ etdiyini nəzərə çatdırmaq istəyərkən müəllif yazır: “Nizami istər makedoniyalı İskəndər, istər İran şahzadəsi Rövsənək və istərsə ərəb qızı Leyli üçün toy edirkən, bu toyları həmin surətlərin mənsub olduqları xalqların müvafiq dövrlərdəki mərasiminə görə deyil, daha çox öz doğma Azərbaycan xalqının mərasiminə görə icra etmişdir. Bu münasibətlə də o, xalq adətinin ən yayılmış hadisələrindən biri olan toy mərasimini bütün incəlikləri ilə öz əsərində yaratmışdır”¹⁹.

Nizami əsərlərində Azərbaycan məişətinə aid müxtəlif mərasimlərin bəzən xırda incəliklərinə qədər ifadə edildiyini göstərən Məmməd Ələkbərov haqqında danışdığımız məqalədə xalqımızın əsrlərlə dəyişməz qalan yas mərasim folklorunun da “Xəmsə”də qorunduğunu nümunələr gətirməklə diqqətə çatdırır. Vəsiyyət, halallıq, ölü üçün yas saxlamaq, ehsan vermək və s. kimi mərasimlərin Nizaminin müxtəlif əsərlərində milli ənənələrə müvafiq təsvir edildiyini alim “dini mövhumatın tələbi” kimi izah edir.

Fikrimizcə, burada müəyyən dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Çünki bu məqamları milli təəssübkeşliklə əlaqələndirmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, Nizami əsərlərində dini inanclarla sıxışdırılan daha qədim milli adətləri təbliğ etmək məqsədi ilə müxtəlif xalqların həyat və məişətini təqdim edərkən xalqımıza aid milli adət-ənənələri – toy və yas mərasimlərini təsvir edir.

---

¹⁸ Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında Azərbaycan xalq mərasimləri // Nizami. Dördüncü kitab, Bakı: Azərneşr, 1947, 240 s., səh. 100.

¹⁹ Yəne orada, səh. 103.

Alimin digər məqaləsinin adına ilk dəfə AMEA-nın müxbir üzvü Azadə Rüstəmovanın (R.Azadə) 1979-cu ildə nəşr olunan “Nizami Gəncəvi: həyatı və sənəti” adlı monoqrafiyasında rast gəldik. Belə ki, A.Rüstəmova Nizami sənətkarlığının tədqiqi tarixindən danışarkən M.Ələkbərovun adını şairin irsi ilə məşğul olan məqalə və əsər müəllifləri ilə bir sırada çəkmiş və onun 1947-ci ildə “Azərbaycan məktəbi” jurnalında (№ 4 (22)) dərc olunan “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” məqaləsinin göstəricilərini sözügedən monoqrafiyasının kitabiyatına daxil etmişdir²⁰.

Azadə Rüstəmovanın haqqında məlumat verdiyi bu məqaləni də vərəqlədikdə onun dissertasiya ilə səsleşdiyini, müəllifinin mövzuya necə dərinləndən bələd olduğunu görür, eyni zamanda yüksək vətəndaşlıq mövqeyi haqqında müsbət təəssürat əldə edirik.

Qeyd edək ki, görkəmli ictimai xadim, pedaqoq və ədəbiyyatşünas Məmməd Ələkbərovun filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün işləyib-tamamladığı “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” mövzusunda dissertasiya işi ilk dəfədir ki, ayrıca kitab halında nəşr olunur və geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Dissertasiya müəllifi tədqiqat işini Marksizim-Leninizim ideologiyası çərçivəsində qələmə aldığından əsərdə dövrün tələblərinə uyğun olaraq o zamanın sovet liderlərindən də sitatlar gətirmişdir. Biz də yazının ümumi ahənginə xələl gəlməsin deyə, həm də dövrün əhvali-ruhiyyəsini qorumaq naminə onları olduğu kimi saxlamaq qərarına gəldik.

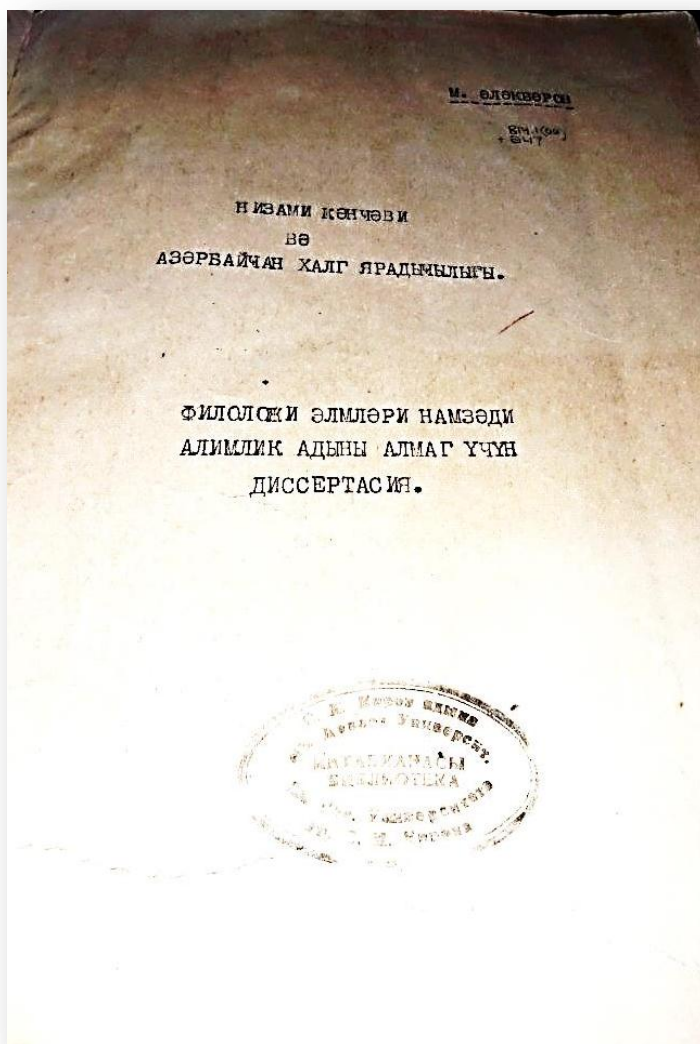
Düşünürük ki, monoqrafiya halında çapa hazırladığımız bu əsər Azərbaycan nizamişünaslığının tarixini öyrənmək üçün maraqlı mənbə olacaq və gələcək tədqiqatlarda istinad obyektlərindən birinə çevriləcəkdir.

---

²⁰ Bax: Rüstəmova Azadə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I C., Bakı: Elm, 2014, 716 s., səh. 570; 575.

Dissertasiyanın Bakı Dövlət Universitetində qorunan yeganə əlyazmasından istifadə etməyə və onu monoqrafiya halında nəşrə hazırlamağa icazə verdiyi üçün Bakı Dövlət Universitetinin rektoru dosent Elçin Babayevə, dəyərli məsləhətlərinə görə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, akademik Teymur Kərimliyə, qiymətli vaxtını sərf edib kitabı redaktə etdiyi üçün, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslıya, tək bu kitabda deyil, başqa nəşrlərimdə də kömək müraciətimə daim həssaslıqla yanaşıb, yardım edən Mustafa Mailoqluna və Vüqar Hacıyevə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm.

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əzizəğa Nəcəfzadə

*Məmməd Ələkbərovun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı”
mövzusunda dissertasiya işinin titul səhifəsi*

BİR NEÇƏ SÖZ

Yalnız Sosialist Sovet Respublikaları İttifaqında vüsətli imkanlara sahib olan Sovet filolojisi Marksizm-Leninizm elmi nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, dünya ədəbiyyatı tarixində ənənə şəklinə düşmüş köhnə, elmi olmayan fikirləri ifşa edərək bildi və ədəbiyyata həqiqi elmi yanaşma yollarını təyin etdi.

Sovet filolojisinin görkəmli xidmətlərindən biri də Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına verdiyi düzgün elmi qiymətdən ibarətdir. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının böyük şairi Nizamini burjuva ədəbiyyatşünasları yanlış olaraq İran şairi kimi təqdim edir və öz iddialarını “Xəmsə”nin fars dilində yazılması faktı ilə isbatə çalışmışdılar. Bu fikrin yanlış olduğunu ilk dəfə Sovet filolojisi qəti elmi dəlillərlə isbat edərək böyük şairi öz doğma xalqına qaytardı. Akademik İ.İ.Meşaninov bu məsələdən bəhs edərək deyir: “Nizamini ya konkret tarixi şəraitdə təmənilə xaricdə, ya da ancaq klassik İran ədəbiyyatı planında tədqiq etmək təşəbbüsündə olmuşlar. Yanlış görüşlərə əsaslanan bu cür yanaşma ondan nəşət etmiş ki, “yeni İran” dilində yaranan ucsuz-bucaqsız ədəbiyyatın hamısının İran tərəfindən yaranması ehtimal olunmuşdur”.¹

Uzun müddət Azərbaycan xalqı öz istiqlaliyyətini itirərək İran mütləqiyyətinin təhəkkümü altında qalmış, öz ana dilində yazmaq və yaratmaqdan məhrum olmuşdu.

Qəsbkarlar Azərbaycan xalqını təkcə siyasi istiqlaliyyətdən deyil, mədəni irsdən də məhrum etməyə çalışmış, xalqımızın Xaqani, Nizami kimi böyük oğullarını öz adlarına çıxarmışlardı. Sosialist inqilabı xalqımıza siyasi varlıq, mədəni inkişaf təmin etdiyi kimi mədəni irsimizin də özümüzə qayıtması üçün hər bir şəraiti yaratdı. İ.V.Stalin hələ inqilabın ilk illərində yazırdı: “Milli məsələnin mahiyyəti millətlərin keçmişdən irs qalan geriliyini (təsərrüfat, siyasi və mədəni geriliyini) aradan qaldır-

---

¹ İ.İ.Meşaninov. Nizami və Nəvai. SSRİ Elmlər Akademiyası xəbərləri. Moskva 1941, № 2, səh. 3.

maq, geridə qalmış xalqların Mərkəzi Rusiyaya həm dövlət, həm mədəniyyət, həm də təsərrüfat cəhətdən çata bilməsinə imkan verməkdir”.¹

Lenin-Stalin milli siyasəti nəticəsində və bilavasitə böyük Stalinin atalıq qayğısı sayəsində Azərbaycan Sovet hakimiyyəti illərində patriarxal-feodal münasibətlər ölkəsindən sosializm ölkəsinə çevrildi. İndi Azərbaycanın gənc alimləri Sovet alimləri ilə birlikdə elmin, texnikanın bütün sahələrində kəşflər, ixtiralar etmək dərəcəsinə yüksəlmişlər. Bizim gənc ədəbiyyatçılarımız böyük rus alimlərinin köməyi ilə ədəbi irsimizə həqiqi elmi təhlil verərək öz şərəfli vəzifələrini yerinə yetirirlər. Bu vəzifələr sırasında böyük Nizaminin ədəbi-bədii irsini tədqiq edərək düzgün elmi nəticələr çıxarmaq olduqca görkəmli yer tutur.

Bu nəticələrlə bizim mədəni irsimiz əhya olunur və gələcək inkişafımız üçün əsaslı zəminə yaranır. “L.N.Tolstoy” adlı məqaləsində böyük Lenin yazır: “...onun irsində keçmiş deyil, gələcəyə aid olanları var. Rus proletariatu həmin irsi alır və onun üzərində işləyir”.²

Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafında dahi Leninin bu göstərişini əldə rəhbər tutaraq Nizami irsindən istifadə edir.

Sovet filolojisinin Nizami Gəncəvi yaradıcılığı haqqında gəldiyi nəticələr bu kiçik əsərdə konkret nümunələrlə göstərilmişdir.

---

¹ İ.Stalin – Marksizm və milli-müstəmləkə məsələsi. Dövlət Nəşriyyatı. Moskva, 1938, səh.76.

² V.İ.Lenin. Lenin ədəbiyyat haqqında. Moskva, 1941, səh.81.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ XALQ YARADICILIĞI

Dünya ədəbiyyatının zəngin xəzinəsində elə bir bədii əsər tapmaq olmaz ki, orada xalq yaradıcılığının təsiri hiss edilməsin.

Yüksək bəşəri qayələri tərənnüm edən böyük sənətkarlar həmişə xalqa istinad etmiş, onun arzu və diləklərinin carçısı olmuşlar. Xalqa istinad edən, xalq zövqündən, xalq yaradıcılığından ilham alan bədii əsərlər daima öz tərəvətini saxlamış və sevilə-sevilə oxunmuşdur. Ona görədir ki, söz sənətinin dahi ustaları xalq ədəbiyyatını xalqı sevdikləri qədər sevmiş, öyrənmiş, xalq yaradıcılığının tükənməz xəzinəsindən istifadə etmiş və öz ölməz əsərlərini bu xəzinənin qiymətli inciləri ilə zینətləndirməyə çalışmışlar.

Hər bir xalqın bədii zövqü, onun şeirə, incəsənətə olan meylləri, ümumiyyətlə zəngin xalq müxəyyələsinin bütün yaradıcılıq məhsulu böyük bir məharətlə folklorda ifadə olunmuşdur. Saysız-hesabsız dastanlarda, nağıllarda, atalar sözü və məsəllərdə xalqın tarixini, məişət və təfəkkür tərzini, onun azadlıq və səadət uğrundakı mübarizə və qəhrəmanlıqlarını görməmək olmaz; folklor və mövzu, mündəricəsi və dili etibarilə doğrudan da “xalqın canıdır” (M.Qorki).¹

Dünya ədəbiyyatının ölməz abidələrini yaradan Homer, Dante, Hüqo, Firdovsi, Nizami, Puşkin, L.N.Tolstoy, M.Qorki xalq yaradıcılığından istifadə etdiklərini həmişə böyük bir məmnuniyyət hissi ilə qeyd etmişlər.

A.S.Puşkin folklordan danışarkən – bu nağıllar nə gözəldir, hər biri bir dastandır – deyir. Sovet ədəbiyyatının banisi M.Qorki 1934-cü ildə birinci ümumittifaq yazıçıları qurultayındakı çıxışında qeyd etmişdi: “...söz sənətinin başlanğıcı folklordur. Öz folklorunuzu toplayın, ondan öyrənin, onu işləyin. O, həm sizə və həm də bizə - ittifaqın şair və nasirlərinə çox böyük

---

¹ N.Piksanov. M.Qorki və folklor. Leningrad, 1938, səh.163.

material verir” (M.Qorki).¹

Hər bir xalqın folkloru həmin xalqın özü qədər qədimdir. Bunu ədəbiyyat və incəsənətin mənşəyinə dair aparılmış çoxlu elmi tədqiqlər artıq sübuta yetirmişdir.

Azərbaycan xalqının olduqca qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti və folkloru vardır. Bunu təkcə tarixi rəvayətlər deyil, bu gün əlimizdə canlı bir şahid kimi mövcud olan “Kitabi-Dədə Qorqud” rəddedilməz dəlillərlə isbat edir. Bu dastanlarda dəfələrlə biz “at ayağı külək, ozan dili çevik olur” ifadəsinə rast gəlirik. Bu dastanların təsvir etdiyi toylarda, məclislərdə, xalq mərasimlərində ozanların böyük bir maraqla dinlənməsi o zamanlar belə bədii xalq yaradıcılığının və onu tərənnüm edən aşıqların (ozanların), xalq məişətinə dərindən nüfuz etmiş olduğunu göstərməyirmi?

Nizaminin yaşadığı dövr orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin və ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılır. M.C.Bağirov yoldaş bu dövrdən danışarkən deyir: “Bu əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəliş dövrü idi. Məşhur şair Nizami Gəncəvi və Azərbaycanın istedadlı, sevimli xalq şairi Xaqani bu əsrdə yaşamışdır”.² Bu dövrdə Səlcuqların Azərbaycana etdikləri sayısız-hesabsız hücumlara baxmayaraq, Gəncə, Şamaxı kimi böyük şəhərlərdə ticarət və sənət coşğun bir inkişaf dövrü keçirirdi. Nizaminin vətəni olan Gəncə o zamankı Azərbaycanın mədəni və dövlət mərkəzlərindən biri sayılırdı. Bu şəhərlər özləri ilə birlikdə tarix səhnəsinə, mənafeyinə görə bir-birinə zidd olan yeni təbəqələr meydana gətirirdi. “Bu zaman şəhər həyatının yüksəlişi ədəbiyyatda da xüsusi şəkildə əks edilmişdir. Qabaqkı əsrlərdə hakim təbəqələrdə yazı və yazılı ədəbiyyat, istismar edilən əhalidə isə, başlıca olaraq, şifahi yaradıcılıq deyərək ədəbiyyatda bir bölgü aparmaq mümkündürsə, indi yazı şəhərə də dərindən daxil olur və saray ədəbiyyatı ilə yanaşı, yeni bir

---

¹ M.Qorki. Ədəbiyyat haqqında. Moskva, 1938, səh.481.

² M.C.Bağirov. Az.K.(b)P XIV qurultayında son sözündən «Революция и культура» № 2. Bakı, 1938, səh.6.

cərəyan – şəhər ədəbiyyatı cərəyanı meydana gəlirdi.¹ Professor M.Rəfilinin haqlı olaraq renosans adlandırdığı bu dövr, şəhərlərinin zəminəsini təşkil edən yerlərdə şifahi xalq yaradıcılığı daha qədim bir tarixə malik və daha artıq inkişaf etmiş bir ədəbi, tarixi hadisə olmuşdur. Özünü saray-qəsiddə ədəbiyyatına qarşı qoyan yeni şəhər ədəbiyyatı ədəbi inkişafın zəruri bir qanuna tabeliyinin nəticəsi olaraq özündən əvvəlki və müasir xalq yaradıcılığından istifadə etməyə bilməzdi. Buna görədir ki, “şəhər həyatının coşğun surətdə böyüməsinin parlaq şahidi”² olan Nizami doğma Azərbaycan xalqının adət və ənənələrini, o zaman xalq arasında dolaşan nağılları, məsəlləri və atalar sözlərini bütün parlaqlığı ilə öz əsərlərində əks etdirmişdir. Bunu böyük şair özü dönə-dönə öz əsərlərində etiraf edir.

Hələlik Nizaminin xalq yaradıcılığından, nağıllardan, xalq arasında dolaşan rəvayətlərdən nə dərəcədə istifadə etdiyini əsaslı surətdə izah edən nə tarixi bir sənəd, nə də mükəmməl elmi-tədqiqat əsəri (bəzi kiçik məqalələr nəzərə alınmazsa) yoxdur. Bu xüsusda yeganə məxəz şairin öz əsərləridir. Ona görə də biz mümkün dərəcədə şairin öz dediklərinə istinad edirik.

“Xosrov və Şirin” dastanını yazarkən, şübhəsiz, şairin əlində yazılı və şifahi ədəbiyyat olaraq iki cür məxəz varmış. Nizami bitgin bir əsər yaratmaq üçün istər Şahnamədə, istərsə də Sasanilər xanədanının xronikasında məlum Sasani padşahı Xosrov Pərviz haqqında olan yazılı sənədləri yəqin ki, öyrənmişdir. Lakin eyni mövzuya həsr olunmuş Nizami dastanı ilə Firdovsi dastanı arasında olduqca böyük bir fərq vardır. Nizaminin “Xosrov və Şirin”i romantik bir sevgi dastanı olaraq həm ideya, həm də mündəricə etibarını ilə təmamilə orijinaldır.

Böyük şair yazılı sənədləri yenidən təkrar etmək üçün yox, əksinə olaraq təkrar etməmək, orijinal əsər yaratmaq üçün öyrəndiyini həmişə xüsusi təkidlə qeyd edir. Fikrimizi isbat etmək

---

¹ Y.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1940.

² Nizami “Xosrov və Şirin” hikmət haqqında.

üçün əsərə müraciət edək:

“Xosrov və Şirin”in başlanğıcında şair yaşadığı şəhər mühitinin əhval-ruhiyyəsini və bədii zövqünü... “indi dünyada bir adam tapılmaz ki, həvəsnaməyə (sevgi dastanına) həvəslənməsin”¹ sözlərlə ifadə etdikdən sonra, həmin mövzunun böyük Firdovsi tərəfindən də qələmə alındığını söyləyir. Lakin eyni zamanda Nizami böyük bir təvazö ilə öz əsərinin orijinallığını, deyilmişlərin təkrarı olmadığını göstərməyi də unutmayıb.

O deyir:

“Bu hekayəni şərh edən həkim (Firdovsiyə işarə olsa gərəkdir) onların eşqinə dair rəvayəti şərh etməmişdir.

Bilicinin əvvəldən dediklərini söyləmədim. Çünki deyilmişləri təkrar etmək yaxşı deyil. O dastanın eşqbazlığına dair deyilməyib, qalmış hissəsi üzərində igidlərin qılıncı kimi söz yeritdim”.²

Dastanın başqa bir yerində Xosrovun Şirindən ayrılaraq Bizansa getməsi və orada Qeysərin qızı Məryəmlə evlənməsi təsvir olunur. Burada da şair Məryəmin hekayəsini və Xosrovun Qeysərlə bağladığı əhdin təfsilatına varmayaraq deyir: “O gəlinin (Məryəmə işarədir) hekayəsini və xoşbəxt padşahın Rum əhlinə verdiyi cavabı söyləməyəcəyəm. Çünki bunları başqa bir deyici söyləmişdir”.³

“Xosrov və Şirin” dastanının inkişaf xətti, burada təsvir olunan Fərhad və Şirin macərası, Bərdə hökmdarı Məhinbanu, Azərbaycanın gözəl təbiəti və sairə şairin bu etirafları üçün parlaq dəlildir. Bu xüsusiyyətlərin heç birinə biz “Şahnamə”də rast gəlmirik.

Böyük Firdovsinin ölməz əsəri İran folkloruna istinad etdiyi bəllidir.

Nizaminin məxəzi təkcə Şahnamə və Şahnamənin istinad etdiyi məxəzlər isə, bəs bu məzmun və mündəricə fərqi haradan

---

¹ Nizami “Xosrov və Şirin” hikmət haqqında.

² Nizami “Xosrov və Şirin” hikmət haqqında.

³ Nizami. Xosrovun Şirindən ayrılıb Ruma getməsi.

gəlir? Oxşayır ki, “deyilmişləri təkrar etmək istəməyən” şairin əlində başqa məxəzlər də varmış ki, onlar yalnız şairin vətəmində - Azərbaycanda məruf imiş. Hörmətli müstəşriqlərimizdən Y.Bertels bu məsələdən bəhs edərkən deyir: “Dastanın süjeti Nizamidən çox əvvəl varmış və bir dərəcəyə qədər Sasanilər xanədanının xronikasına daxildir. Lakin yazılı əsərlərdən başqa şifahi rəvayətlər də varmış... Əgər Nizami bizə məlum olmayan başqa mənbələrdən istifadə etməmişsə (bir sıra səbəblərə görə bunu təsdiq etmək çətindir), o zaman Azərbaycanda çox yayılmış olan şifahi rəvayətlər onun üçün əsas material olmuşdur”.¹

Y.Bertelsin bu son cümləsinin mühəqqəq olduğunu daha açıq görmək üçün Nizaminin öz dediklərinə müraciət edək:

حدیث خسرو و شیرین نهان نیست
 وزین شیرینتر الحق داستان نیست
 اگرچه داستان دلپسند است
 عروسی در وقایه شهر بند است
 بیاضش در گذارش نیست معروف
 که در بردع سوادش هست موقوف
 کهنسالان این کشور که هستند
 مرا بر شقه این شغل بستند
 ز تاریخ کهنسالان این بوم
 مرا این گنج نامه گشت معلوم²

*[Hədise-Xosrov o Şirin nehan nist
 Vəz in şirintər əlhəq dastan nist
 Əgərçə dastane-dəlpəsənd əst
 Ərusi dər vəqayə şəhrbənd əst
 Bəyazəş dər qozarəş nist mə`ruf
 Ke dər Bərdə`e səvadəş həst movquf
 Kohənsalane-in keşvər ke həstənd
 Məra bər şəqqeye-in şoğl bəstənd
 Ze tarixe-kohənsalane-in bum*

¹ Y.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı 1940, səh.62.

² Nizami “Xosrov və Şirin” hikmət haqqında.

Məra in gəncnamə gəşt mə`lum]

(Xosrov və Şirin əhvalatı gizlin deyil, doğrudan da ondan daha şirin dastan yoxdur. Lakin ürəyə yatan bir dastan olsa da, rəvayətlər içərisində gəlin kimi gizlənmişdir. Ağı (aydını, açığı, aşkarı) nağıllarda məşhurdur. Çünki nişanələri (asarı) Bərdədə saxlanmışdır. Bu ölkənin dünya görmüş adamları mənə bu işə caladılar. Bu yurdun dünya görmüş adamlarının tarixindən həmin gəncnamə mənə məlum oldu).

Beləliklə, biz “Xosrov və Şirin” sevgi-romantik dastanının əsl məxəzi Nizami dövründə Azərbaycan xalqı içərisində dolayan rəvayətlər olduğuna inanır və bu xüsusda şairin öz dedikləri ilə razılaşıırıq.

Bir neçə kəlmə “Leyli və Məcnun” haqqında. Məlum olduğu üzrə “Leyli və Məcnun” macərəsinə aid ərəb məxəzlərində Nizamidən xeyli əvvəl bir çox rəvayətlər varmış.¹ “Leyli və Məcnun”un tədqiqi göstərir ki, Nizami bütün bu məxəzlərdən xəbərdarmış. Lakin böyük şairin yalnız və ancaq ərəb məxəzlərinə istinad etdiyini qəbul etmək doğru sayıla bilməz. Çünki “Leyli və Məcnun” mövzusu ətrafındakı rəvayətlər Nizami dövründə yaxın şərqdə o qədər geniş yayılmışdı ki, bu rəvayətlər həmin mövzu əsasında ilk dəfə yaradılan dastana təsir etməyə bilməzdi.

Doğrudur, bu rəvayətlərin şərq xalqları arasında necə yayılmağa başladığını müntəzəm surətdə təqib etmək və onun Nizami dövründə Azərbaycan xalqı arasında hansı şəkillərdə mövcud olduğunu qətiyyətlə söyləmək hələlik çox çətinidir. Lakin bu

---

¹ Bu məxəzlər haqqında son illər içərisində olduqca dəyərli və geniş məlumat nəşr edilmişdir ki, bunların içərisində aşağıdakı məqalələr diqqətəşayandır:

- 1) İ.Y.Kraçkovskiy. Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqındakı hekayənin qədim tarixi. SSRİ EA xəbərləri. № 2, Moskva, 1941.
- 2) Y.Bertels. Nizamının “Leyli və Məcnun” əsərinin mənbələri. Nizami birinci kitab. Bakı, 1940, səh.179-194.
- 3) H.Araslı. Şərqdə “Leyli və Məcnun” əsərləri. Yenə orada.
- 4) H.Səmədzadə. Azərbaycan dilindəki axırncı Leyli və Məcnun haqqında. Yenə orada.

rəvayətlərin o zaman Azərbaycanda məlum və hətta ən sevimli mövzu olduğu mühəqqəqdır. Böyük şair Leyli və Məcnun surətlərinə bədii yaradıcılıq vasitəsi kimi “Leyli və Məcnun” dastanını yazmadan daha əvvəl yeri gələndə müraciət edir. Məsələn, “Xosrov və Şirin”də Şapur Şirinin gözəlliyini tərif edərkən deyir:

به حیرت مانده مجنون در جمالش
به قایم ریخته لیلی خیالش¹

*[Be heyrət mande Məcnun dər cəmaləş
Be qayem rixte Leyli xeyaləş]*

və yaxud Məhinbanu Şirinə nəsihət verərkən deyir:

چو ویس سر مکش در عشقبازی
چو لیلی پاک شو در چارسازی²

*[Ço Veys sər məkeş dər eşğbazi
Ço Leyli pak şov dər çarsazi]*

Bu parçalarda şair fikrini anlatmaq üçün, xalqın eşitdiyi, bildiyi məlumatlara – Leyli surətinə, Məcnun surətinə müraciət edir və bu surətlərdən ədəbi priyom kimi istifadə edir.

Bundan əlavə şair dastanın yazılması səbəbini izah edərkən Şirvanşah Axsitanın məktubunu verir.

Bu məktubda deyilir:

“İstərəm Məcnunun böyük eşqinə
Bir söz xəzinəsi açasan yenə.
Bakirə Leyli tək, ey böyük ustad,
Şeirdə iki-üç bigir söz yarat.
Bu mövzu şahıdır bütün sözlərin,
Layıqdır bu sözə sənin hünərin.”³

Bu kiçik parçadan və Nizaminin oğlu Məhəmmədin mövzunun yazılması haqqında atasına etdiyi iltimasdan açıq görünür ki, “Leyli və Məcnun” mövzusu ətrafında olan nağıllar xalq ara-

¹ Nizami “Xosrov və Şirin” Şapurun Xosrov üçün Şirinin gözəlliyini nəql etməsi.

² Nizami “Xosrov və Şirin” Məhinbanunun Şirinə and verməsi.

³ Nizami – “Leyli və Məcnun”. Bakı, Azərneşr, 1942, səh.2..

sında o qədər şöhrət qazanıbmiş ki, artıq bu “namələrin şahının qələmə çəkilməsi” təbii bir ehtiyac halını alıbmiş. Hətta Nizami-də bu macəranın Azərbaycan dilində xalq arasında dolaşdığına dair xüsusi bir işarə də vardır. İş burasındadır ki, Axsitanın məktubunda deyilir: “Bu tazə gəlini fars və ərəb bəzəyi ilə bəzə; bilirsən ki, mən tazə beytləri əskisindən ayırd edə bilirəm. Türksifət olsa, bizə yaramaz. Çünki yüksək nəsiləndən olanlar üçün yüksək söz lazımdır”.¹

Əsərin fars və ərəb dillərində yazılması haqqında məktubdakı təkid çox maraqlıdır. Nizami dövrünə aid Azərbaycan dilində yazılmış heç bir ədəbi sənəd hələlik bizə gəlib çatmamışdır. Bundan əlavə məlumdur ki, həmin əsrdə və ondan qabaqkı dövrlərdə rəsmi dövlət dili və ədəbi dil fars və ərəb dilləri olmuşdur. Ona görə də “Leyli və Məcnun” haqqında yazılmış və yazılacaq əsərlər yalnız ərəbcə və farsca ola bilərdi. Belə olduqda soruşula bilər: bəs Axistanın bu poemanı fars və ərəb dilində yazmağı təkid etməsinin səbəbi nə ola bilərdi? Halbuki, Nizaminin bundan qabaqki “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”i də fars dilində yazılmışdı. Bu təklifi bəzən dastanın qabaqca Nizami tərəfindən azərbaycanca yazılmış olduğunu iddia etməklə izaha çalışırlar. Bu fikri Nizami özü aşağıdakı sözlərlə rədd edir:

“Minlərlə sevgi dastanları qələmin ucu ilə bəzəndi. Bu söz bütün namələrin şahıdır, ona söz sərif etmək yaraşar”. Bir az sonra Nizaminin oğlu Məhəmməd atasından xahiş edərək: “Xosrov və Şirin”i yad edərək xalqın könlünü şad etdin, indi də “Leyli və Məcnun” deməlisən ki, ta qiymətli gövhərlər iki olsun. Bu gözəl söz deyilsə, yaxşıdır...” deyir. Nəhayət böyük şair mövzunun ağırlığından şikayət edərək: “Buna görədir ki, əvvəldən bu mövzunun qəmginliyindən heç kəs ona yaxın düşməmiş, söz ustaları onu nəzmə çəkməkdən yaxalarını kənara çəkmişlər, ona görə də indiyəcən deyilməmiş qalmış” – deyərək əsərin ilk dəfə yazılmağa başlandığını təsdiq edir. Demək, dastanın ilk dəfə Ni-

---

¹ Nizami. “Leyli və Məcnun” kitabının yazılmasının səbəbi.

zami tərəfindən Azərbaycanca yazılmış olduğunu və sonra Axsitanın tapşırığı ilə farscaya çevirməyə məcbur olduğunu iddia etmək əsaslı sayıla bilməz. Belə olduqda bəs Axsitanın farsca yazmaq haqqındakı təkidinin səbəbi nə ola bilərdi? Oxşayır ki, bu təkidin başlıca səbəbi Azərbaycan xalqı arasında çox yayılmış olan “türki sifət” nağılların Nizami yaradıcılığına təsirini azaltmaq imiş. Nizaminin həmin azərbaycanca variantlara istinad edərək onu Azərbaycan dilində yazma ehtimalı Axsitanın poemasının dili haqqındakı təkidinin daha ağlabatan səbəbi ola bilər. Böyük şairin öz əsərlərindən çıxarılan bu nəticələri hələlik tarixi sənədlərlə isbat etmək mümkün deyildisə də, istər onun yaradıcılıq üsulu, istərsə də bilavasitə xalq bədii yaradıcılığına olan münasibəti belə nəticə çıxarmağa imkan verir. “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”nin əsas mövzusu da Firdovsidən, Sasanilər tarixindən və bir sıra başqa Şərq və Yunan mənbələrindən götürülmüş olsa da, bu əsərlərdə səpələnmiş bir çox nağıllar, rəvayətlər xalq dilindən alınmışdır ki, bunların üzərində ayrıca durulacaqdır.

Yeri gəlmişkən burada bir məsələ də aydınlaşdırılmalıdır. Bəzən “Leyli və Məcnun”, “İskəndərnamə”, “Yeddi gözəl” kimi mövzuların və hətta bir çox Azərbaycan nağıllarının əslində başqa xalqlara: ərəblərə, farslara, hindlilərə və sairəyə məxsus olduğu iddia edilir və bunlar Azərbaycan folkloruna yandan girmə və yabançı sayılır. Heç şübhə yox ki, məsələn: “Leyli və Məcnun” uzun zaman yalnız azərbaycanlılar üçün deyil, yaxın şərq xalqları üçün də ən sevimli mövzulardan biri olmuşdur. Lakin həmin mövzunun həm Azərbaycan, həm də deyək ki, ərəb şifahi ədəbiyyatında mövcud olması hələ bunların məzmunca eyniliyi demək deyildir. Biz bu vəziyyətin eynini yazılı ədəbiyyatda da görürük: xəsis, qısqanc və s. kimi beynəlmiləl ədəbi mövzular üzrə yazılmış əsərlər mövzu vəhdətinə baxmayaraq, hər yazıçının öz ədəbi yaradıcılıq məhsuludur. Bu əsərlərdə təsvir və tərənnüm edilən ictimai mühit, adət və ənənədən asılı olaraq onların orijinallığı müəyyən edilir.

M.F.Axundov və Molyer yaradıcılığında eyni xəsis surəti təmamilə bir-birindən ayrı ictimai şərait məhsulu olduqları üçündür ki, mövzunun eyni olmasına baxmayaraq, hər ikisi orijinaldır. Bunun kimi də folklor əsərləri istər yerli xalqın fikir məhsulu olsun, istərsə də başqa xalqlardan alınmış mövzular olsun, o, xalqın ağzında dolaşmağa başladımı, məişətə girdimi, - artıq elmin malı olur. B.Lafarq bu məsələyə dair aşağıdakı çox qiymətli fikirləri irəli sürür: “Xalq mahnıları, ümumiyyətlə, yerli xarakter daşıyır. Məzmun bəzən xaricdən gətirilə bilər, lakin o, (məzmun – Ə.M.) o zaman qəbul olunur ki, onu götürənlərin ruhuna və adətlərinə uyğun olsun. Mahnı yeni paltar modası kimi adamın boğazına keçə bilməz. Ən qədimdə müxtəlif xalqlarda bir-birinə oxşar mahnılar, nağıllar və adətlər olmuşdur. Alimlər belə zənn edirlər ki, bunlar ya bir xalqdan başqasına keçmiş, ya da onlar ayrılmazdan əvvəl birlikdə sahib olduqları mənəvi vəziyyətin bir hissəsidir. Avropada daş dövrünün vəhşiləri öz bıçaqlarına, baltalarına və qranitdən qayırdıqları silaha hansı formanı verirdilərsə, Avstraliya yerli əhalisi də həmin formanı verir. Xam materialın eyniliyi həm burada, həm də orada insanı eyni qaydada becərməyə sövq etmişdir. Eynilə bu cür də, eyni hadisələrdən mütəəssir olan insanlar da onları bir-birinə oxşayan mahnılar, nağıllar və adətlərlə tərənnüm edirlər.

“Xalq şeri, xalq yaradıcılığı xalqın öz məişətindən törəyir, xalq öz mahnılarını bilavasitə və düz-doğru məruz qaldığı ehtiyacların təsiri altında oxuyur”.¹

Beləliklə, hər hansı bir mövzunun başqa xalqdan gəlməsi həmin mövzunu milli mədəniyyət çərçivəsindən kənara atmağa haqq verməz. Çünki heç başqa xalqdan keçmə belə bir mövzu tapılmaz ki, onu qəbul edən xalqın adət-ənənəsi, məişəti, arzuları orada tərənnüm edilməmiş olsun. Ona görə də Nizami əsərlərində əks edilməmiş bir çox atalar sözü, məsəllər, nağıllar və məişət səhnələrinin qədim və müasir Azərbaycan xalqında işlən-

---

¹ B.Lafarq. «Очерки по истории культуры». М., 1926, səh.51-54.

diyini görə-görə onu əcnəbi material hesab etmək qətiyyənlə doğru sayıla bilməz. “Bütün ölkələrin, bütün vaxtların poeziyasında ki son axtarışlar müəyyən etmişdir ki, heç belə bir süjet yoxdur ki, o təkrar edilməsin. Lakin buna baxmayaraq, milli ədəbiyyatların varlığını kim inkar edə bilər”.¹ Məsələ süjet sxemalarında və ya ayrı-ayrı motivlərdə deyil, məsələ əsərin daşdığı ideyada, onun daşdığı ədəbi-bədii formada və ifadə etdiyi adət-ənənələrdə, məişət təfərrüatındadır. Folklorun xalq yaradıcılığı məhsulu olması da bununla ölçülür.

Nizami əsərlərində səpələnmiş rəvayətlərin, nağılların bir xüsusiyyəti də bundan ibarətdir ki, böyük şair çox zaman onların məxəzini və bəzən də müəllifini göstərməyə çalışmışdır. O, İskəndərə nə üçün Zülqərneyn deyildiyi haqqındakı rəvayətləri sayarkən deyir:

دگر گونہ گوید جهان فیلسوف
ابو معشر اندر کتاب الوف

[*Dəğərqune quyəd cəhane-filsuf*
Əbu Məşər əndər ketabe-“Oluf”]

“Dünya filosofu Əbu Məşər “Oluf” kitabında başqa cür söyləmişdir” deyərək rəvayətin müəllif və məxəzini göstərməyi unutmayıb. Yaxud “Yeddi gözəl”də bəzi rəvayətləri Firdovsidən götürdüyünə işarə edərək:

وانچ دیدم که راست بود و درست
ماندمش هم بر آن قرار نخست

[*Vanç didəm ke rast bud o dorost*
Məndəməş həm bər an gərare-noxost]

“Düz və doğru sandıqlarımın hamısında onunla (Firdovsi ilə M.Ə.) əvvəlki fikrə şərik oldum” – deyir və bu əsərində Şahnamənin tematikasından müəyyən dərəcədə istifadə etmiş olduğunu israr edir. “İqbalnamə”də verilən bir çox nağılların yunan məxəzlərindən nəşət etdiyinə də yenə hər nağılın başlanğıcında rast gəlmək olur:

¹ Y.M.Sokolov. Rus folkloru. Moskva, 1939, səh.67.

سر فیلسوفان یونان گروہ
جواہر چننن آرد از کان کوہ

[*Sərfilsufane-yunan qoruh*
Cəvaheer çenin arəd əz kane-kuh]

“Yunanlıların baş filosofu dağ mədənlərdən cavahiri belə çıxarır”:

همان فیلسوفان مهندس نهاد
ز تاریخ روم این چننن کرد یاد

[*Həman filsufane-mohəndes nehəd*
Ze tarixə-Rum in çenin kərd yad]

“O, həndəsə alimi filosof, Rum tarixindən belə xatirələr söylədi”:

هم از فیلسوفان آن مرز و بوم
چننن گفت پیری ز پیران روم

[*Həm əz filsufane-an mərz o bum*
Çenin qoft piri ze pirane-Rum]

“O ölkənin qoca rumlu filosoflarından biri belə demişdir”.

Orta əsr Şərqiində Yunanıstan öz Ərəstunu, Əflatunu və başqa filosofları ilə fəlsəfənin ilk ocağı kimi tanınırdı. Ona görə də “İqbalnamə”də verilən ayrı-ayrı rəvayətlərin başlanğıcındakı filosof sözü çox zaman müəyyən şəxsiyyəti nəzərdə tutmasa da, həmin rəvayətin ilk məxəzinin o filosoflar beşiyi olan Yunanıstan olduğunu nəzərdə tutur.

Bütün bu yuxarıda göstərdiklərimiz şairin istifadə etdiyi mənbələrə böyük bir ədalətlə yanaşdığını isbat edir. Lakin qabaqda da deyildiyi kimi, o, yalnız zəruri hallarda, dastanın bütövlüyünü saxlamaq üçün lazım olan yerlərdə bəzi rəvayətləri təkrar etmişdir.

Böyük şair bu xüsusda belə deyir:

نظامی که در رشته گوهر کشید
قلم دیده هارا قلم در کشید
بناسفته دری که در گنج یافت
ترازوی خود را گوهر سنج یافت

[*Nezami ke dər reşte gouhər keşid*]

*Qələm didehara qələm dər keşid
Be nasofte dori ke dər gənc yaft
Tərazuye-xod ra gouhər sənc yaft]*

“Nizami sapa gövhər düzürkən (şəri yazarkən) qədam görmüşlərə qələm çəkdi (yazmadı). Xəzinədə tapdığı deşilməmiş dürr üçün öz tərəzisini söz çəkən elədi (“İskəndərnamə”dən). O, öz əsərində nəql etdiyi bir çox hekayələrin, nağılların və rəvayətlərin ilk mənbəyinin xalq olduğunu belə anladır:

قصه شنیدم که در اقصای مرو
بود ملک زاده جوانی چو سرو

*[Qesse şenidəm ke dər əqsaye-Mərv
Bud mələkzadə cəvani çə sərv]*

“Belə bir nağıl eşitmişəm ki, Mərv tərəflərində sərv kimi bir məlikzadə vardı”.

(“Sirlər xəzinəsi”)

چنین گفت آن سخن گوی کهن زاد
که بودش داستانهای کهن یاد

*[Çənin qoft an soxənquye-kohənzad
Ke budəş dastanhaye-kohən yad]*

“O, qədim dastanları yadında saxlayan dünya görmüş qoca belə söylədi”.

(“Xosrov və Şirin”)

سراینده چنین افکند بنیاد
که چون در عشق شیرین مرد فرهاد...

*[Sərayənde çənin əfkənd bonyad
Ke çon dər eşğə-Şirin mord Fərhad]*

“Qurucu bünövrəni belə saldı: elə ki, Şirinin eşqində Fərhad öldü...”.

(“Xosrov və Şirin”)

چنین گویند شیرین تلخ زهری
به خوردش داد از آن خورد بهری

*[Çənin quyənd şirin təlx zəhri
Be xordəş dad əz an xord bəhri]*

“Belə nəql edirlər ki, Şirin özünə dadızdırılmış acı zəhər-dən (Fərhadın ölümündən sonra Xosrovun yazdığı tənəli məktu-ba işarədir) onun yeminə verdi” (Xosrov və Şirin).

صاحب خبری فسانه پرداز
زین قصه خبر چنین کند باز

[*Saheb-xəbəri fəsanepərdaz*
Zin qəsse xəbər çenin konəd baz]

“Əfsanələr düzəldən sahibxəbər adam bu əhvalatdan belə xəbər verir”.

(“Leyli və Məcnun”)

گوینده داستان چنین گفت
آن لحظه که در این سخن سفت

[*Quyəndeye-dəstan çenin qoft*
An ləhze ke dər in soxən soft]

“Dəstan deyən bu söz incisini deşərkən belə dedi”.

(“Leyli və Məcnun”)

در قصه شنیده ام که باری
بود است به مرو تاجداری

[*Dər qəsse şenideəm ke bari*
Bud əst be Mərv təcdari]

“Nağıllarda eşitmişəm ki, Mərvdə bir tacdar varmış”
 (“Leyli və Məcnun”).

گویند که بود هم در آن دور
زنجیربری دیگر دار آن جور

[*Quyənd ke bud həm dər an dovr*
Zəncirbəri digər dar an covr]

“Deyirlər ki, o dövrdə bir zəncirli də (aşıqə işarədir) var-mış” (“Leyli və Məcnun”).

انگشت کش سخن سرایان
این قصه چنین برد به پایان

[*Ənqəştkeşe-soxənsərayan*
İN qəsse çenin bord be payan]

“Barmaqla göstərilən söz tərənnümçüsü bu nağılı belə baş-ça çatdırır” (“Leyli və Məcnun”).

گزارنده داستان های پیش
چنین گوید از پیش عهدان خویش

[*Qozarəndeye-dastanhaye-piş*
Çenin quyəd əz pişəhdane-xiş]

“Keçmiş dastanları tərənnüm edən özündən qabaqkilər haqqında belə deyir” (“İskəndərnamə”).

گزارشکن فرش این سبز باغ
چنین بر فرورد چراغ از چراغ

[*Qozarəşkone-fərşə-in səbz bağ*
Çenin bərforuzəd çerağ əz çerağ]

“Bu yaşıl çəmənün tərənnüm edicisi çırağın işığına belə parladır” (“İskəndərnamə”).

Nizaminin əsərlərində səpələnmiş yuxarıdan bəri bir neçə nümunəsini verdiyimiz parçalarda hər dəfə “eşitmişəm ki”, “belə deyirlər”, “belə dedi”, “belə nəql edirlər” və i.a. ilə başlanan misralarda konkret şəxs göstərilir. Burada qeyri-müəyyən şəxslə feil şəklində verilən “belə deyirlər”, “nəql edirlər” və s., heç şübhəsiz, şifahi xalq ədəbiyyatına işarədir. Maraqlı burasıdır ki, bu cür işarələr ya əsas mövzunun başlanğıcında və yaxud da haşiyə yolu ilə nəql edilən kiçik hekayələrin əvvəlində verilmişdir. Burada müəyyən bir sistema gözlənilmişdir. Məsələn: İskəndərin ruslarla müharibəsi “Şərəfnamə”nin ən böyük hissələrindən biridir. Burada icra olunan səkkiz döyüş, hərəsi özlüyündə müəyyən bir hissədir. Lakin bunlar əsas mövzunun müəyyən hissələrini təşkil etdiyi üçün yalnız mövzunun başlanğıcında:

گزارنده شرح این مرزبان
گزارش چنین آورد بر زبان
گذارنده صراف جوهر فروش
سخنرا با جوهر برآزموده گوش

[*Qozarəndeye-şərhe-in mərzbən*
Qozarəş çenin avərd bər zəbən
Qozarəndeye-sərrafe-couhərforuş
Soxənra ba couhər bər azmudə quş]

“Bu ölkənin əhvalını şərh edən adam əhvalatı dilə belə gə-

tirir”. Söz sərraflı və inci satan deyici, sözün qulağını incilərlə bəzəmişdir” (“İskəndərnamə”dən).

Belə bir girişlə başlanan həmin nağıl axıradək davam etdirilir və başqa heç bir məxəzə müraciət edilmir. “Sistem şəklində olan bu üsulu təsadüfi hesab etmək olmaz. Hər nağılın, rəvayətin başında “əşitmişəm, belə nəql edirlər” və s. formasında verilən giriş bir dərəcəyə qədər həmin mövzuya dair xalq arasında bitgin bir rəvayət olduğunu göstərmək üçündür.

Böyük şairin folklorla olan münasibətindən danışarkən bir məsələni də qeyd etməmək olmaz. O da orta əsrlər İran ədəbiyyatında, xüsusən Firdovsi yaradıcılığında çox böyük yer tutan “dehqan”ın roludur. Nizaminin dastanlarında həmin bu orta əsr folklorunun canlı mühafizi olan dehqanlara işarə edildiyinə də rast gəlirik.

گذارشگر رازهای نهفت

ز تاریخ دهقان چنین باز گفت

[*Qozarəşgəre-razhaye-nəhoft*

Ze tarixe-dehqan çenin baz qoft]

“Gizli sirlərin deyicisi, dehqan tarixindən belə söyləyir” (“İskəndərnamə”).

بیار ای جهاندیده دهقان پیر

سخنهای پرورده دلپزیر.

[*Beyar ey cəhandide dehqane-pir*

Soxənhaye-pərvərdeye delpəzir]

“Ey dünya görmüş qoca dehqan, ürəyə yatan bəzəkli sözlərini gətir” (“İskəndərnamə”).

در این فصل فرخ ز نو تا کهن

ز تاریخ دهقان سرایم سخن

گذارنده دهقان چنین در نوشت

که اول شب از ماه اردی بهشت

[*Dər in fəsle-fərrox ze nov ta kohən*

Ze tarixe-dehqan sərəyəm soxən

Qozarəndeye-dehqan çenin dərnevešt

Ke əvvəl şəb əz mahe-ordibehešt]

“Bu şad fəslə təzədən tutmuş köhnəyə qədər dehqan tarixindən təənnüm edəcəyəm. Deyici dehqan yazmış ki, Ordibehişt ayının birinci gecəsi...” (“İskəndərnamə”).

A.Müller bu dehqanlardan və onların folklorla olan münasibətindən bəhs edərkən qeyd edir. “Milli adət və ənənələri daşıyanlar, xüsusən dehqanlar, yəni ərəb istilasından süqut etmiş mülkədarlar idilər. Bu mülkədarların nümayəndələri bir çox yerlərdə adi kənd aqsqaqalları dərəcəsinə enmişdilər. Lakin gözəl keçmiş haqqındakı xatirələri müqəddəs bir şey kimi mühafizə edirdilər”.¹ Firdovsidə dehqanlara istinad etmək daha müntəzəm və dərin bir xüsusiyyətdir. “Şahnamə”nin ən zərif dastanlarından olan “Rüstəm və Söhrab” dastanı:

ز گفتار دهقان یکی داستان
بپیوندم از گفته باستان

*[Ze qoftare-dehqan yeki dastan
Be peyvəndəm əz qofteye-bastan]*

“Dehqanın dilindən keçmişə dair bir dastan düzüm” – sözləri ilə başlayan mövzunun təmənilə dehqanlardan götürüldüyü irəli sürülür. Eyni vəziyyəti biz Firdovsinin başqa dastanlarında da görürük.

Nizamidə cəmisi yeddi yerdə biz bu dehqan sözünə rast gəlirik. Bunlardan biri “İskəndərnamə”də İskəndərlə rusların vuruşması dastanında deyilmişdir:

بیار ای جهاندیده دهقان پیر
سخنهای پرورده دلپذیر

*[Biyar ey cəhandide dehqane-pir
Soxənhaye-pərvərdeye-delpəzir]*

Aşağıda görəcəyimiz kimi əsasən Azərbaycan xalqının fikir məhsulu olan bu dastanın başlanğıcında dehqan sözünün işlədilməsi göstərir ki, Nizami yuxarıda “Şahnamə”dən nümunəsini göstərdiyimiz ifadə tərzini mexaniki olaraq öz yaradıcılığına köçürməmişdir. Buradakı dehqan sözü ilə

¹ А.Мюлер. «История Ислама», с.III, səh.18.

Azərbaycan kəndlisi, Azərbaycan xalqı nəzərdə tutulmuşdur. Bunu dehqan sözünün “Xosrov və Şirin”də Şirinin taxta çıxması parçasından gətirdiyimiz aşağıdakı beyt açıq göstərir:

ز هر دروازه ای بر داشت باجی
نجست از هیچ دهقانی خراجی

*[Ze hər dərvazeyi bərdəşt baci
Nəcost əz hiç dehqani xəraci]*

“Hər qapıdan bac xəracı götürdü, heç bir kəndlidən vergi istəmədi” (“Xosrov və Şirin”).

Bu parçada dehqan sözü ilə kəndli əhali nəzərdə tutulduğu göz qabağındadır.

Yuxarıdan bəri Nizaminin əsərlərindən gətirilən bir sıra parçalar böyük şairin xalq bədii yaradıcılığından nə dərəcədə istifadə etdiyinin əsas cəhətlərinə toxunur. Buraya bir məsələni də əlavə etsək, Nizaminin xalq bədii yaradıcılığına olan münasibətini daha aydın bir şəkildə görmək olar. Böyük şair hər dəfə folklorla müraciət edərkən istər onu daşıyanları – aşıqları, nağıl danışanları, köhnəsal qocaları və istərsə nağılların özünü böyük bir hörmət və sevgiyə xatırlayır. O, folkloru daşıyanları “xoş danışan”, “məna çevhərinin qəvvası”, “xəbər sahibi”, “söz bilicisi”, “eşqbazlıq müvərrixi”, “söz deyənlərin barmaqla göstəriləni”, “gizli sirlərin deyicisi” kimi ifadələrlə təsvir edərək ən hörmətli insanlar məqamına qaldırır. Onların söylədikləri sözləri və onların sənətini isə “dürr deşmək”, “saz çalmaq”, “dodaqdan gövhər saçmaq” və i.a. kimi ən yüksək incəsənət əsərlərinə bənzədir. Burası bir daha göstərir ki, böyük xalq yaradıcılığının incilərinə laqeyd bir şəkildə deyil, böyük bir sevgi ilə yanaşmış, onları əzizləmiş, onu daşıyanlara hörmət bəsləmiş və eyni hissi öz oxucularında da oyatmağa çalışmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Bəhrəmın yeddi gözəl qızdan etdiyi xahiş maraqlıdır. Bəhrəm birinci gün qara saraya gəldikdə məclisdə eyş-işrət üçün hazır olan bütün vasitələr onu təmin etmir. O, hind gözəlinə müraciət edərək onun üçün “adamın ağzını sulandıran” əfsanələrdən nəql etməsini xahiş edir.

زان فسانه که لب پر آب کند
مست را آرزوی خواب کند

*[Zan fəsane ke ləb por ab konəd
Məstra arezuyə-xab konəd]*

“O əfsanələrdən ki, adamın ağzını sulandırır. Məsti yuxu arzusuna salır” (“Yeddi gözəl”).

Eyni fikir bir az fərqlə o biri saraylarda da təkrar olunur. Qırmızı sarayda rus qızından adamı şadlandıran nağil söyləməsini xahiş edir:

شاه از آن سرخ سیب شهد آمیز
خواست افسانه ای نشاط انگیز

*[Şah əz an sorx sibe-şəhdamiz,
Xast əfsaneyi neşatəngiz]*

“Şah o şəkər kimi şirin və üzü qırmızı alma kimi yanan qızdan şadlandırıcı bir əfsanə söyləməsini istədi” (“Yeddi gözəl”).

خواست تا بانوی فسانه سرای
آرد آیین بانوانه به جای
گوید از راه عشقبازی او
داستانی به دلنوازی او

*[Xast ta banuyə-fəsane səray
Arəd ayine-banovane be cay
Quyəd əz rahe-eşqbaziye-u
Dastani be dilynəvaziye-u]*

“Əfsanə saraylı gözəldən, gözəllik adətini yerinə yetirməsini və onun eşqbazlığından ürəyə yatan bir əfsanə söyləməsini istədi” (“Yeddi gözəl”).

Bəhramın beşinci firuzeyi sarayın gözəlindən istədiyi bu və yuxarıdakı əfsanələr Bəhramın dili ilə ifadə olunmuş böyük şairin dastanlara, nağıllara və ümumiyyətlə, folklorla olan münasibətinə parlaq misaldır.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCAN MƏRASİMLƏRİ

Nizami dastanlarının başlıca mövzusunun, məlum olduğu üzrə, qədim hadisələr və əfsanələr təşkil edir. Lakin bu hadisələr və əfsanələrlə əlaqədar olaraq təsvir edilən həyat, məişət tərffüatı, adət və ənənə, toy, yas mərasimləri və i.a. Azərbaycan xalqı həyatından götürülərək bədii surətdə ifadə edilmişdir. Bunu böyük şairin əsərlərində təsvir edilən bir çox məişət məsələlərinin indi də Azərbaycan xalqı içərisində yaşamaqda olduğu və habelə bunların ən qədim Azərbaycan nağıllarında və dastanlarında əks edilmiş olduğu aydın göstərir.

Toy mərasimi. Xalq arasında ən çox yayılmış mərasimlərdən biri toy mərasimidir. Azərbaycanda feodal məişət tərzi şəraitində xalq kütlələri içərisində evlənməyə və toya çox zaman bir təsərrüfat hadisəsi kimi yanaşılmışdır. Çünki adətən gəlin qaynananı ev işləri zəhmətindən qurtardığı kimi, çöl işlərində də: əkində, əlaqda və başqa təsərrüfat işlərində iştirak edərək bir tərəfdən öz gəlişi ilə, ikinci tərəfdən də doğacağı uşaqlar, xüsusən oğlan uşağı ilə ailənin sayca artmasına və onun təsərrüfat qüvvəsinin möhkəmlənməsinə kömək edirdi.

Ona görə də oğlan üçün qız seçmək işi təsərrüfat başçıları-
nın, yəni oğlanın ata-anasının öhdəsinə buraxılırdı. Oğlan, bir qayda olaraq, ata-anasının təyin etdiyi evlənmək vaxtı ilə razılaşmalı və onların bəyəndiyi qızla evlənməli idi. Ailənin təsərrüfat bacarığını artıran, onun rifah halının yaxşılaşmasına kömək edən və nəslin davamını təmin edən toy mərasimi də çox böyük bir təntənə ilə keçirilir, ona uzun müddət xüsusi hazırlıq görülür və böyük xərclər qoyulurdu. Buna görədir ki, təsərrüfat işini yaxşı bilən gəlinin əri tez öldükdə onu evdən buraxmayıb oğlanın qardaşlarının birinə verərdilər. Hətta kiçik qardaşın yaşı çox az olsa belə, illərlə gəlini gözləməyə razı salardılar. Orta əsr feodalizmi şəraitindən qalmış bütün bu adətlər 1920-ci il Aprel so-
sialist inqilabına qədər Azərbaycan kəndlərində yaşamaqda idi.

Toy bütün xalqlarda bir şənlik hadisəsi olsa da, toy mərasiminin hər xalqda özünə görə bir xüsusiyyəti vardır. Azərbaycan xalqında evlənmək mərasimini əsasən altı səfhəyə bölmək olar:

1. Qız bəyənmək, 2. Elçilik, 3. Nişan, 4. Toy, 5. Gərdək, 6. Üzə çıxmaq.

Bunların hər biri özü özlüyündə müəyyən bir mərasim təşkil edir və hər birinin xüsusi təfərrüatı vardır. Bütün bu qaydaların canlı şahidi olan Nizami onların ən mühümlərini öz yaradıcılığında əks etdirmişdir.

Öz təsərrüfat əhəmiyyətinə görə daha qədim kökləri olan ata-ananın qız bəyənməsi adəti islamiyyətin Azərbaycan xalqı boynuna bağlanması ilə təsviyə edilmək deyil, hətta ruhanilərin maddi mənafeinə və islamiyyətin “hicab” qanuna müvafiq olduğu üçün orta əsrlərdə daha da möhkəmlənmişdir. Qız bəyənmək qaydası inqilaba qədər belə Azərbaycan kəndlərində və şəhərlərində davam edirdi. Bu mərasim ordenli kompozitor Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettasında, xüsusən Əskərin xalçasının simasında çox parlaq bir surətdə ifadə edilmişdir. Bu qaydaya görə oğlan evindən iki-üç etibarlı qadın soraqlaşdıqları qızın ailəsinə gedir, qohum olacaqları yeni ailənin ev və təsərrüfat şəraitini, xüsusən qızın təsərrüfat bacarığını, hərəkətlərini, işini bilavasitə müşahidə edərək geri qayıdırlardı. Evdə yetişmiş qızı olan ailələr üçün bu cür çağırılmamış qonaqların gəlməsi fəvqəladə bir hadisə deyildi. Ev ziyəsi belə qonaqları adətə görə yaxşı qarşılmalı, onlara yüngülvari süfrə açmalı, qızı və onun təsərrüfat işlərini yaxşı müşahidə etmək üçün lazımı imkan yaratmalı idi. “Qız ağacı-qoz ağacı, hərə bir daş atar” məsəli qız evinə ardı kəsilmədən gələn qız bəyənənlərin, elçilərin həmin bu gəlişini ifadə edir. Xalq arasında son zamanlara qədər yaşamaqda olan bu mərasimin tarixi kökləri çox qədimdir. Bu hadisəyə biz Dədə Qorqud dastanlarında bitkin bir şəkildə rast gəlirik.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanlı qoca öz oğlunu evləndirmək haqqında onunla belə danışır: “Yaranlar, atam

öldü və mən qaldım, yerin yurdun tutdum. Yarınki gün ölüm oğlum qala. Bundan yekrəyi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğlum, gəl səni evərayım” – dedi.

Oğlan aydır:

- Baba, çün məni evərayım deyirsən, mənə layiq qız necə olur.

Qanturalı aydır:

- Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qara qoç atıma minmədən o minmiş ola, mən qanlı kafir elinə varmadan, o varmış mənə baş gətirmiş ola.

Qanlı qoca aydır:

- Oğul sən qız istəməzmişsən, bir cilasın bəhadır istərmişsən...”¹

Ata ilə oğlun arasındakı bu söhbət qanlı qocanın “Oğul, qız görmək səndən, mal rizq etmək məndən”² sözləri ilə nəticələnir. Həmin bu boyun bir az sonrakı hissələrinə diqqət edilsə, görülcək, Qanturanın özünə qız bəyənməyə getməsi el dəbindən kənar, fəvqəladə bir hadisə kimi təsvir edilmişdir. Qanlı qoca öz oğluna el dəbi ilə toy etmək istəyir. Ona görə də əvvəldən özü qız bəyənmək fikrində olur, lakin Qanturalının qoyduğu şərtlər onu əvvəlki fikrindən daşınmağa məcbur edir.

Toy mərasiminin bu ilk səfhəsi – qız bəyənmək, ən qədim Azərbaycan nağıllarından və dastanlarından başlayaraq axır zamanlara məxsus nağıllaradək həmin yuxarıdakı şəkildə hifz olunmuşdur. Bu mərasim – qız bəyənmək, Nizami yaradıcılığında da həmin şəkildə təsvir olunur. Məcnunun atası ümitsiz bir halda Leyligildən qayıtdıqdan sonra oğlunu qüssədən qurtarmaq üçün ona etdiyi nəsihətdə belə deyir:

معیوب مساز خویشتن را
در غم مگداز خویشتن را
کنجا به از آن عروس دلیر
هستند بتان روح پرور

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”, Azərnəşr. Bakı, 1939-cu il, səh.93

² Yenə orada, səh.93.

بگذار کزین خجسته نامان
خواهیم تورا بت خرامان

[*Mə'yub məsaz xiştənra*
Dər ğəm məqodaz xiştənra.
Kenca beh əz an əruse-delbər
Həstənd botane-ruhpərvər...
Boqzar kəzin xocəstənaman
Xahim tora bote-xoramən]¹

“Özünü məyub edib qəm içərisində yandırma. Burada o dilbər gəlindən daha ruha yatan gözəllər vardır. Qoy o gözəl adlılardan birisini sənin üçün istəyək”.

Bu kiçik parçada Azərbaycan xalq məişətindən alınmış ata-ananın qız bəyənməkdəki rolu açıq gözə çarpır. Yaxşı diqqət edilsə, Məcnunun atasının təklifi Qanlı qocanın oğluna etdiyi təklifin eynidir. Bunların hər ikisində toy mərasiminin ilk səhifəsi yəni ən qədim dövrlərdən başlayaraq indiyədək davam edən qız bəyənmək mərasimi eyni şəkildə əks edilmişdir.

Toy mərasiminin ikinci səhifəsi olan elçilik Nizami yaradıcılığında daha parlaq bir şəkildə verilmişdir. Bu mərasim “Dədə Qorqud” dastanlarında necə təsvir edilmişsə, əsasən, eyni qayda ilə də son zamanlara qədər xalq içərisində icra edilirdi. Elçiliyə adətən hörmətli, sözü keçən kişilər gedər, qızın atasının yaxud ailədəki ən hörmətli adamın razılığını aldıqdan sonra toy tədarükünə başlanardı. Bu məsələ “Dədə Qorqud” dastanlarında “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” boyunda belə təsvir edilir. Beyrəyin istədiyi qızın qardaşı dəli Qacar elçiliyə gələnlərin hamısını öldürdüyü üçün onun yanına ən hörmətli adam sayılan Dədə Qorqudu elçiliyə göndərirlər. O, dəli Qacarla görüşdüüyü zaman nə üçün gəldiyini bu sözlərlə anladır:

“Qarşı yatan qara dağını aşmağa gəlmişəm,
Axıntılı görklü suyunu keçməyə gəlmişəm;
Kən ətəyinə, qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm,

---

¹ Nizami. “Leyli və Məcnun”. Atasının Məcnuna nəsihəti.

Tanrının buyruğu ilə, peyğəmbərin qovul ilə
Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın Baniçiçəyi
Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm.”¹

Elçilərin son zamanlara qədər işlətdiyi “Allahın buyruğu, peyğəmbərin şəriəti ilə” ifadəsi həmin yuxarıda “Dədə Qorqudun” ifadəsinin bir az başqa bir şəkildir.

Nizami yaradıcılığında həmin bu elçi göndərmək adəti bir neçə yerdə təsvir edilmişdir. Bunların ən parlağı Məcnunun atasının Leylilə elçiliyə getməsidir. Bu hadisə “Leyli və Məcnun”da belə təsvir olunmuşdur:

آراسته باچنان گروهی
میرفت به بهترین شکوہی
چون اهل قبیلہ دل آرام
آگاه شدند خاص تا عام
رفتند برون به میزبانی
از راه وفا و مہربانی
با سید عامری به یک بار
گفتند چه حاجت است پیش آر
مقصود بگو کہ پاس داریم
بر دادن آن سپاس داریم
گفتا کہ مرادم آشنائست
آن ہم زپی دو روشنائست
آنگاه پدر عروس را گفت
کارآسته باد جفت با جفت
خواہم به طریق مہر و پیوند
فرزند ترا ز بہر فرزند

*[Araste baçenan qoruhi
Mirəft be behtərin şokuhi
Çon əhle-qəbileyi-delaram
Aqah şodənd xas ta am
Rəftənd berun be mizbani
Əz rahe-vəfa vo mehrebani*

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”, səh.51.

*Ba seyyidi Ameri be yek bar
Qoftənd çe hacət əst piş ar
Məqsud bequ ke pas darim
Bər dadəne-u sepas darim
Qofta ke moradəm aşenaist
Van həm ze peye-do rouşenaist
Angah pedəre-ərusra qoft
Karaste bad coft ba coft
Xahəm be təriğə-mehro peyvənd
Fərzənde-tora ze bəhre-fərzənd]*¹

“Böyük bir dəstə və cah-cəlal ilə gedirdi (Məcnunun atası – M.Ə.). Sevgilinin (Leylinin – M.Ə.) qəbilə əhli böyükdən kiçiyə qədər bu işdən xəbər tutduqda qonaqpərarətlik və mehribanlıq adəti üzrə çölə çıxdılar. Seyyid Amiriyə bir ağızdan dedilər ki, diləyin nə isə söylə. Məqsədini söylə ki, onu böyük bir təşəkkürlə yerinə yetirək.

Gəlinin atasına dedi məqsədim budur: dostluq və qohumluq yolu ilə sənin övladını öz övladım üçün istəyirəm”. (“Leyli və Məcnun”).

Bu parçanın bir az əvvəlində Seyyid Amirinin öz qəbilə ağsaqqalları ilə məsləhətləşməsi və sonra Leylinin atasının elçilərə rədd cavabı verməsi təsvir olunur.

Burada nəinki təsvir olunan adət, mərasim hətta ayrı-ayrı surətlərin dili, işlətdikləri ifadələr Nizamidən daha əvvəl Azərbaycan xalqı məişətində kök salmış və bu günə qədər davam edib gələn adətlərdir. Həmin elçilik adəti İbni Salamın Leyligilə elçiliyə getməsində, İskəndərin Rövşənəyə elçi göndərməsində də eyni şəkildə ifadə olunmuşdur. Daranın ölümündən sonra İskəndər öz “şirin dilli vəzirini” Daranın ailəsinə elçiliyə göndərir. Onun arzusu əsərdə elçinin dili ilə belə ifadə olunur:

جهان پادشه را چنين است کام

---

¹ Nizami. “Leyli və Məcnun”. Məcnunun atasının Leyligilə elçiliyə getməsi.

به عصمت سرای چنین نیک نام
که روشن شود روی چون عاج او
شود روشنگ درة التاج او

*[Cəhan padşəhra çenin əst kam
Be esmət sərəye-çenin nik nam
Ke rovşən şəvəd ruy çon ace-u
Şəvəd Rovşənək dorrətöt-tace-u]*

“Dünya şahının (İskəndərin) arzusu budur ki, bu cür gözəl adlının (Rövşənəyin) ismət sarayı ilə üzü işıqlansın, Rövşənək onun dürrətüt-tacı olsun”.

Toy mərasiminin üçüncü səfhəsi nişan göndərməkdir. Nişan nikahdan əvvəl oğlan evinin qız üçün üzük, güzgülü və başqa yüngül hədiyyələr göndərməsi şəkliində icra olunur. Burada başlıca rol oynayan şey nişan üzüyüdür ki, qızın barmağına taxılır və belə qızlara da adaxlanmış, nişanlanmış deyilir. Üzüyün yanınca göndərilən hədiyyələr oğlanın maddi qüvvəsindən asılı olur. Adətən el arasında bir üzük, bir güzgülü, bir örpək, bir az da şirni göndərməklə kifayətlənilir. Çox zaman nağıllarda bu üzük nişanı qəhrəmanlar tərəfindən qıza bilavasitə verilir. Qızın barmağında başqa oğlanın nişanı varkən onun ərə getməsi adəti kobud bir surətdə pozmaqdır. “Dədə Qorqud” dastanlarında “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin” boyunda Beyrək Banuçiçəyə bir üzük verərək deyir:

“Ortamızda bu nişan olsun, xan qızı...”¹

Beyrəyin başına gələn macərələr oğlanla qızı on altı ilə bir-birindən ayırır. Beyrəkdən umudunu kəsmiş qız yeni ərə gedir. Beyrək toy gecəsi gəlib çıxır. O, özünü qıza tanımaq üçün qıza oxuduğu mahnılar içərisində

“Qız, sən ərə varırsan,

Altun üzük mənimdir, ver mənə, qız”²

deyir. Bunun cavabında Banuçiçək:

“-Sevişdiyim Bamsı Beyrək sən deyilsən,

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.49.

² Yenə orada, səh.66.

Altun üzük sənin deyil. Altun üzükdə çox nişan vardır. Altun üzüyü istərsən, nişanını söylə”¹ deyir və s.

Beləliklə, üzüyün ta qədimdən bəri iki gəncin evlənməsinə də əsas nişan olduğunu “Dədə Qorqud” dastanları bizə göstərir.

Yuxarıda söyləndiyi kimi el arasında indi də icra edilən bu mərasimə Nizami yaradıcılığında da rast gəlirik. “Xosrov və Şirin” də Xosrovdan tapşırığı ilə Şapur Xosrovdan şəklini Şirinə göstərərək sehrkar bir dil ilə onun sevlənməsinə nail olur və sonra Şirini Mədainə getməyə təhrik edir; Xosrovdan gətirdiyi üzüyü isə nişan olaraq Şirinin barmağına taxır:

یکی انگشترین از دست خسرو
بدو بسپرد و گفت این گیر و میرو

[*Yeki anqoştərin əz dəste-Xosrov,
Bedu bespard o qoft in gir o mirov*]²

“Xosrovdan bir üzük ona verdi və dedi: - Bunu al və get”.

Burada nişan üçün məhz üzük götürülməsi təsadüfi deyildir. Bu hadisənin yerli adətlərlə bağlı olması burasından görünür ki, üzük başqa bir məsələ üçün deyil, nişanlanmaq, evlənməklə əlaqədar bir nişan kimi götürülmüşdür.

Toy şənliyinin özü də böyük şairin yaradıcılığında öz ifadəsini tapmışdır. Xosrovdan Şirin üçün toy edib onu gəlin gətirməsi, İbn Salam ilə Leylinin toyu, İskəndərlə Rovşənəyin toyu və Rovşənəyin gəlin gətirilməsi hadisələrində Azərbaycan xalqının adətləri parlaq bir surətdə əks edilmişdir. Azərbaycan xalqı toy mərasiminin ən klassik və qədim nümunəsi yenə “Dədə Qorqud” dastanlarında verilmişdir. “Dərsə xan oğlu Buğacın” və “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin” boyunda bu mərasimin bütün təfərrüatı: qadınların toy gecəsi gəlinin başına yığışaraq şənlik məclisi düzəltmələri, toy məclisinin bütün ixtiyarlarının “bək”də olması, toy məclisindəki çalib-çağırmaq, gəlinlərin, qızların oynaması, igidlərin ox atması və i.a. əks

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.66.

² Nizami: “Xosrov və Şirin”. Şapurun Şirin üçün Xosrovdan nəql etməsi.

edilmişdir, hətta burada toydakı plov qazanlarının təsviri belə unudulmamışdır. Bu adətləri, ox atmaq kimi məişətdə artıq köhnələrək ortadan çıxmış cüziyyəti istisna edirlərsə, qalan təfərrüat indi də xalq içərisində yaşamaqdadır.

Nizami öz dövründə xalq içərisində yaşayan bu şənlik adətlərini özünə məxsus bir məharətlə əsərlərində əks etdirmişdir. “Xosrov və “Şirin”də Xosrovun Şirin üçün [başlıq] göndərməsi və onu böyük bir təntənə ilə gəlin gətirməsi belə təsvir edilir:

شاه از بهر عروس آرایش ساخت
که چرخ از شرم آرایش بر انداخت

[*Şah əz bəhre-ərus arayeşi saxt*
Ke çərx əz şərme-arayeş bər əndaxt]¹

“Şah gəlin üçün elə bir cehiz düzəltdi ki, keylər onun dəbdəbəsindən xəcalət çəkdi”.

Bunu dedikdən sonra Nizami Xosrovun gəlin üçün göndərdiyi əfsanəvi hədiyyələri sayır. Bunlar min dəvə, min at, min gözəl kəviz və başqalarından ibarətdir. Maraqlı burasıdır ki, eyni əfsanəvi hədiyyələrə azacıq təfəvütlə bir az yuxarıda adı çəkilən “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin” boyunda da rast gəlmək olur. Burada da dəli Qacarın öz bacısı üçün istədiyi hədiyyələr təxminən “Xosrov və Şirin”də təsvir olunan hədiyyələrə oxşayır. Dəli Qacar bacısı üçün Beyrəkdən istədiyi şeyləri belə anladır: “Min buğra gətirin ki, maya görməmiş ola. Min dəxi ayğır gətirin ki, heç qısrığa aşmamış ola. Min dəxi qoyun görməmiş qoç gətirin. Min dəxi quyruqsuz-qulaqsız köpək gətirin. Min dəxi birə gətirin mənə”.²

İstənilən hədiyyələr həm “Dədə Qorqud”da, həm də “Xosrov və Şirin”də sayca bir-birinin eyni olduğu kimi (min) keyfiyyətə (at, dəvə) təxminən eynidir. Ayrı-ayrı dövrün fikir məhsulu olan bu iki ifadənin ilham mənbəyi eyni xalqın adət və

---

¹ Nizami. “Xosrov və Şirin”. Xosrovun Şirin üçün cehiz göndərməsi.

² Kitabı-Dədə Qorqud, səh.51.

ənənəsi deyil, bəs nədir?

Eyni əfsanəvi hadisələrə ayrı-ayrı ictimai dövrlərin fikir məhsulu olan başqa Azərbaycan nağıllarında da müxtəlif şəkillərdə rast gəlmək olur.

Şirinin gəlin gəlməsi demək olar ki, hazırki əsrimizdə belə keçirilən mərasimin eynidir. Bu mərasim Nizamidə belə verilmişdir. Şirin üçün qızılla bəzənmiş minik hazırlanır. Gözəl gəlinlər yol uzununu noğul səpə-səpə böyük təntənə ilə Şirini qarşılayırlar.

همه ره گنج ریز و گوهر انداز
بیآوردند شیرین را به صد ناز

[*Həmə rəh gənc riz o qouhər əndaz
Beyavordənd Şirinra be səd naz*]¹

“Bütün yolu xəzinə səpərək, inci saçaraq Şirini yüz nazla gətirdilər”.

Xalq arasında gəlini gətirmək üçün oğlan evinin adamları eynilə Nizamidə təsvir olunan təntənə ilə gəlini zərli xaralarla bəzənmiş minikdə oğlan evinə gətirirlər. Maraqlı burasıdır ki, böyük şair şahənə bir toyun bütün dəbdəbəsini təsvir edərkən eyni mərasimin xalq arasında necə keçirildiyini anlatmağı unutmamışdır.

بجای فندق افشان بود بر سر
در افشان هر دری چون فندق تر
بجای ریزه گل نافه مشک
مرصع لؤلؤ تر با زر خشک

[*Be caye-fəndoğəfşan bud bər sər
Dorəfşan hər dori çon fəndoğə-tər.
Be caye-rizeye-qol nafeye-moşk
Morəssə` lo`loe-tər ba zərə-xoşk*]²

“Qənd əvəzinə, gəlinin başına tazə findıq boyda inci səpəlirdi.

¹ Nizami. “Xosrov və Şirin”. Xosrovun Şirin üçün cehiz göndərməsi.

² Nizami. “Xosrov və Şirin”. Xosrovun Şirin üçün cehiz göndərməsi.

Gül rıvəsi əvəzinə, onun başına müşk, lölö və qızıl səpılırdı”.

Bu beytlərdə işlənən “əvəzinə” sözünün yeri dəyişdirilirsə, o zaman ifadə tərzı xalq toy mərasımındə “gəlinin başına təzə fındıq boyda dür və s. əvəzinə, qənd (noğul, şırni), çiçək səpılırdı” şəklini alır ki, bu da indiki toylarımızda belə “şabaş” adlandırdığımız adətdən başqa bir şey deyildir.

Böyük şair Azərbaycan xalq toylarının bir çox incə təfərrüatını da müxtəlif vasitələrlə ifadə etməyə çalışmışdır.

Adətə görə qız oğlan evinə köçərkən ananın “xeyir-dua” verməsi və nəsihət etməsi ən zəruri dəbdır. Bu cəhət “İskəndərnamə”də Rövşənək köçərkən onun anasının dili ilə ifadə edilmişdir.

چنین گفت با روشنک مادرش
ز روشن روان شاه اسکندرش
نشاید سر از حکم او تافتن
که نتوان از او بهترین یافتن

*[Çenin qoft ba Rövşənək madərəş
Ze rövşən rəvan şahe-Eskəndərəş
Nəşayəd sər əz hokme-u taftən
Ke nətvən əz u behtərin yaftən]*¹

“Anası Rövşənəyə parlaq ruhlu İskəndər haqqında belə dedi: Onun hökmündən üz çevirməməli, çünki ondan yaxşısını tapmaq olmaz”.

Yaxud toy münasibəti ilə xına yaxmaq, “xınayaxdı” adəti “Xosrov və Şirin”də belə verilmişdir:

ز دست خاصگان پرده شاه
نشد رنگ عروسی تا به یک ماه
همیلا و سمن ترک و همایون
ز حنا دستهارا کرده گلگون

*[Ze dəste-xasseqane-pərdəye-şah
Nəşod rənge-ərusi ta be yek mah*

¹ Nizami. “İskəndərnamə”. İskəndərin Rövşənəyi istəməsi.

*Humeyla və Səməntürk o Homayun
Ze həna dəsthara kərde qolqun]*

“Şahın pərdəsinə yaxın olan adamların əlindən bir ay toy rəngi getmədi. Hümeyla, Səməntürk və humayun əllərini xına ilə qızartmışdılar”.

Bunun kimi də gəlinin öz qardaşı tərəfindən müşayiət edilməsi mərasiminin səadət fəali olması metaforik bir tərzdə “İskəndərnamə”nin sonunda İzzəddinin mədhində belə ifadə edilmişdir.

عروسی که با مهر مادر بود
به ار پرده دارش برادر بود

[*Ərusi ke ba mehre-madər bovəd
Beh ər pərdədarəş bəradər bovəd*]¹

“Ananın sevgili qızının duvağının yanında qardaşı olsa nə yaxşıdır”.

Burada “gəlin” sözü ilə “İskəndərnamə”, “qardaş” sözü ilə Nizaminin oğlu nəzərdə tutulur, lakin ifadə məcazi mənada deyil, həqiqi mənada götürüləcək olursa, yenə həmin toy mərasiminin müəyyən cüzi alınar.

Adi toy mərasimindən başqa ta qədimdən bəri xalq içərisində bir də qız qaçırmaq adəti olmuşdur. Bunun, əsasən, iki forması olmuşdur. Bunlardan biri M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasında verilmiş formadır ki, oğlanın layiqli toy etməyə maddi qüvvəsi olmadıqda qızın rəyi ilə bu vasitəyə əl atılır. İkinci forması isə ata-ananın qızı öz sevgilisinə verməyə razılığı olmadıqda hər iki sevgili qoşulub qaçmaq vasitəsindən istifadə etməyə məcbur olurlar. Sonuncu forma Ə.Haqqverdiyevin “Şeyx Şəban” hekayəsində öz poetik ifadəsini tapmışdır. Bunlardan başqa bir də nə qızın, nə də ata-anasının rəyi olmadan və çox zaman bədbaxlıqla nəticələnən qız qaçırımlar vardır ki, bu da çox ehtimal orta əsr feodallarının xalq adətlərini təhrif edərək öz

¹ Nizami. “İskəndərnamə”. Məlik İzzəddinin tərifli.

zülmkar və məişət pozğunluğu arzularına tabe etmələri nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Qız qaçırmaq adətinə biz Azərbaycan ədəbiyyatında, bir çox dastanlarda, nağıllarda olduğu kimi Nizami yaradıcılığında da rast gəlirik. “Xosrov və Şirin”də Şirin Şapurun təhriki ilə Məhinbanudan Şəbdizə minməyə və ova çıxmağa icazə alır. Bu bəhanə ilə o, şəhərdən çıxdıqdan sonra yolda yoldaşlarından ayrılır və Mədainə qaçır.

چو مردان بر نشین بر پشت شبیدیز
به نخجیر آی و از نخجیر بگریز
خواهد کس ترا دامن کشیدن
نه در شبیدیز کس خواهد رسیدن

[*Ço mərdan bər neşin bər poşte-Şəbdiz
Be nəxcir ay o əz nəxcir boqriz.
Nəxahəd kəs tora damən keşidən
Nə dər Şəbdiz kəs xahəd rəsidedən*]¹

“Kişilər kimi Şəbdizin belinə min, ova çıx və ovdan qaç. Kimsə Şəbdizə çata bilməz və səni tuta bilməz”. Bir az aşağıda Şirinin Mədainə gəlib Xosrovu soraqlaması da qaçan qızların adətinə oxşadılmışdır:

به آیین عروس شوی جسته
وز آیین عروسی روی شسته

[*Be ayine-əruse-şuy coste
Vəz ayine-ərusi ruy şoste*]²

“Ər axtaran gəlinlər və gəlinlik qaydasından əl çəkənlərin adəti üzrə...”

Həmin parçada Şapurun köməyi ilə Şirinin yenidən Bərdəyə qayıtması, Məhinbanunun Şirini utandırmamaq üçün gördüyü tədbirlər və s. xalq arasında qaçmış qıza edilən rəftarı andırır.

Yuxarıdan bəri toy mərasiminə aid gətirilən misallar,

¹ Nizami. “Xosrov və Şirin”. Şapurun Xosrov haqqında Şirinə nəql etməsi.

² Nizami. “Xosrov və Şirin”. Şirinin Mədainə çatması.

şübhəsiz, indiki toylarda olduğu kimi, müəyyən nəğmələr, mahnılar və başqa şifahi folklor əsərləri ilə müşayiət edilərmiş. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə materiallar, yəqin ki, öz xüsusiyyətlərinə görə (vəzn, tərcümə dilinə salmaq çətinliyi və i.a.) Nizami əsərlərində öz ifadəsini tapa bilməmişdir. Buna baxmayaraq, böyük şairin ayrı-ayrı əsərlərində təsvir edilən təfərrüatı Azərbaycan xalqının daha qədim adət və ənənələrini təsvir edən Dədə Qorqud dastanları və Azərbaycan nağıllarının müvafiq motivləri ilə müqayisə etdikdə və bütün bunları isə xalq arasında indiyəcən saxlanılmış mərasimlə tutuşdurduqda bunlardakı oxşayış və eynilik bizi bu nəticəyə gətirib çıxarır: Nizami istər Makedoniyalı İskəndər, istər İran şahzadəsi Rövşənək və istərsə ərəbistanlı Leyli üçün toy edərkən bu toyları haman surətlərin mənsub olduqları xalqların müvafiq dövrlərdəki mərasiminə görə deyil, öz doğma Azərbaycan xalqının mərasiminə görə icra etmişdir. Bu münasibətlə də o, xalq adətinin ən yayılmış hadisələrindən biri olan toy mərasiminin bütün incəlikləri ilə öz əsərində yaşatmışdır.

Yas mərasimi. Xalq içərisində çox yayılmış hadisələrdən biri də yas mərasimi və bu mərasim zamanı oxunan ağılardır. Nizami yaradıcılığında bu mərasim Fərhadın, Xosrovun, Leylinin, İskəndərin, Məhinbanunun, Bəhrəmin, Daranın ölümü münasibətilə ifadə edilmişdir.

Yas mərasimi ilə əlaqədar adətlərdən biri vəsiyyətdir. Bir çox xalqlarda olduğu kimi xəstə ölüm qarşısında özünün dünyəvi məsələləri haqqında gələcək varislərinə vəsiyyət edir. Vəsiyyət çox qədim bir hadisə olsa da, hər zaman onun məzmunu bir olmamışdır. Bu məzmun ayrı-ayrı dövrlərin ictimai siyasi və hüquq məsələlərindən asılı olaraq dəyişilmişdir. Vəsiyyət mərasimi, adətən, xəstə öz ölümünü hiss etdikdə icra edilir. Halbuki, daima biri-birinə hücum edən və çox zaman qəflətən düşüb ölənlər arasında, bir qayda olaraq belə mərasim üçün imkan yoxdu. Aprel inqilabına qədər köçəri həyat keçirən Azərbaycanın Alar (Yardımlı rayonu) tayfaları içərisində evdə,

yorğan-döşəkdə ölmək hər bir kişi üçün böyük təhqir sayılırdı. İslam dini hüquq qanunlarının hələ dərin nüfuz etməmiş olduğu bir ictimai dövrü təsvir edən “Dədə Qorqud” dastanlarında biz bu mərasimə yalnız birçə dəfə və həm də daha sonrakı Azərbaycan nağıllarında təsvir edilən məzmunundan daha fərqli bir şəkildə rast gəlirik. Dədə Qorqud dastanlarında “Duxa qoca oğlu dəli Domrulun” boyunda əzrayil Domrulun canını almağa “hazırlaşırkən” o arvadına belə vəsiyyətdir:

“Yüksək qara dağlarım
Sənə yaylaq olsun.
Soyuq-soyuq sularım
Sənə icət olsun.
Tovla-tovla şahbaz atlarım
Sənə minət olsun.
Dünliyi altun ban evlərim
Sənə kölgə olsun.
Qatar-qatar dəvələrim
Sənə yüklət olsun.
Ağayıldı ağca qoyunum
Sənə şülən olsun.
Gözün kimi tutarsa,
Gönlün kimi seversə,
Sən ona vargil,
İki oğlancığı öksüz qoymagil”.¹

Buradakı vəsiyyətin məzmunundan bir tərəfdən köçəri-maldar bir təsərrüfat başçısının, ikinci tərəfdən də dini qaydalara çox da dərindən məhkum olmayan bir adamın ölüm qarşısında olduğu göz qabağındadır. Bu vəsiyyət tərzini istər məzmun və istərsə üslub etibarilə xalq arasında indi icra edilən vəsiyyətə çox az oxşayır. Demək islamiyyətin Azərbaycan xalqı boynuna bağlanması daha qabaq mövcud olan vəsiyyət mərasimi islam dini mənafeinə uyğun bir forma və məzmununda dəyişdiril-

---

¹ Kitabı-Dədə Qorqud, səh.91.

lərək dərinləşdirilmişdir. Xalq arasında məşhur olan “səni görüm vəsiyyətsiz öləsən” qarğıışı artıq islamiyyət təsirini daşıyır. Çünki vəsiyyət etməyən adam dini qaydalara görə, bu dünyadan guya şöğlüzümmə - “məşğuliz-zimmə” gedə bilir ki, bu da “cəhənnəm əzabına” səbəb olardı. Xalq arasında çox məşhur olan Məlikməmməd nağılında bu hadisə belə təsvir edilir: “Bir padşahın üç oğlu vardı. Böyük oğlunun adı Məlik Cümşüd, ortancılın adı Məlik Əhməd, kiçiyinin adı Məlik Məmməd idi. Şah gördü ki, daha qocalmışdır, öləcək. oğlanlarını yanına çağırıb onlara belə vəsiyyət elədi: “Mən öləndən sonra qoy əvvəl Məlik Cümşüd, sonra Məlik Əhməd, lap axırda Məlik Məmməd padşah olsun¹. Feodal ictimai məişətini ifadə edən bu parçadakı xüsusiyətlərdən biri də budur ki, yuxarıda Dədə Qorqud dastanlarından gətirdiyimiz parçadan fərqli olaraq, burada islamiyyətin təsiri ilə xalq içərisinə girmiş adət özünü daha kəskin göstərmişdir. Varislik hüququ həmişə böyük oğlana verilir.

XII əsr ictimai həyatından ilham alan Nizami bu mərasimi öz dövründə xalq arasında icra olunan şəkildə əsərlərində yaşatmışdır.

“Xosrov və Şirin”də Məhinbanu ömrünün keçdiyini hiss edərək Şirinə belə vəsiyyət edir:

یکی روزش به خلوت پیش خود خواند
 که عمرش آستین بر دولت افشاند
 کلید گنجها دادش که بر گیر
 که پیشت مرد باید مادر پیر
 در آمد کار اندامش به سستی
 به بیماری کشید از تندرستی

[*Yeki ruzəş be xəlvət pişə-xod xand
 Ke omrəş astin bər dovlət əfşand
 Kelide-gəncha dadəş ke bər gir
 Ke pişət mord bayəd madərə-pir
 Dər aməd kare-əndameş be sosti
 Be bimari keşid əz təndorosti*]¹

¹ Azərbaycan nağılları. Y.M.Sokolovun redaktəsi ilə, SSRİ akademiyası, 1935, səh.125.

“Bir gün onu (Şirini) xəlvətdə öz yanına çağırdı, xəzinələrin açarını ona verdi və dedi: qoca anan sənin yanında öləcək. Çünki onun sağlamlığı getmiş və xəstələnmişdi”.

Yenə “Leyli və Məcnun”da Leylinin “*an ləhze ke can sepordə başəm*” (ان لحظه که جان سپرده باشم) misrası ilə başlayan yarıqlı sözləri, Daranın ölərkən İskəndərdən etdiyi üç xahiş və habelə İskəndərin vəsiyyəti bu mərasimə həsr edilmişdir.

Ölüm ərəfəsində vəsiyyət təxminən bütün xalqlara məxsusdur. Lakin onun icra olunmaq mərasimi və buradaki təfərrüatı ayrı-ayrı xalqlarda dövrün ictimai-siyasi və hüquq şəraitindən asılı olaraq başqa-başqa olur. Ona görə də vəsiyyət faktının Nizami əsərlərində əks edilməsi bəlkə çox da maraqlı deyil, maraqlı bu faktın xalq adət və ənənəsinin, xalq məişətinin yaşadılmış olmasındadır. Bu nöqteyi-nəzərdən Nizami öz sevimli qəhrəmanını Şirinin taxta çıxmasını adət və qanun üzrə doğrultmaq üçün Məhinbanunu sonsuz-övladsız təsvir edir və beləliklə də el dəbi üzrə Şirinə vərəsəlik hüququnu qazandırır. Çünki adətə görə sonsuz adamın ən yaxın vərəsəsi qardaşı uşağıdır.

İskəndər ölərkən vəsiyyətinin sonunda deyir:

حلالم کنید ار ستم کرده ام
ستمگر کشی نیز هم کرده ام

[*Həlaləm konid ər setəm kərdeəm*
Setəmgərkoşi niz həm kərdeəm] ²

“Əyər zülm etmişəmsə, mənə həlal edin, çünki zülmkarları da öldürmüşəm”. Bu sözlərdə xalq arasında və nağıllarda çox rast gələn “halallaşma” təsvir edilmişdir.

Beləliklə, Nizami əfsanəvi Məhinbanunun, Makedoniyalı İskəndərin vəsiyyətində və s. də islamiyyət zühurundan sonra Azərbaycan xalqı arasında kök salmış və son zamanlara qədər yaşamaqda olan halallaşmaq, varisi təyin etmək, son arzuları söyləmək kimi xalqın məişət detallarını öz əsərlərində yaşatmış-

¹Nizami. “Xosrov və Şirin” Məhinbanunun vəsiyyəti.

²Nizami “İskəndərnamə”. İskəndərin vəsiyyəti.

dır. Yas mərasiminin başqa cəhətləri də eyni qayda ilə təsvir edilmişdir. Leylinin anasına etdiyi vəsiyyətdə “kəfən” və “dəfn” mərasimi demək olar ki, bütün incəliklərinə qədər təsvir edilmişdir.

کان لحظه که جان سپرده باشم
 وز دوری دوست مرده باشم
 سرمم ز غبار دوست بر کش
 نیلم ز نیاز دوست در کش
 فرقم ز گلاب اشک تر کن
 عطرم ز شمامه جگر کن
 بر بند حنوطم از گل زرد
 کافور فشانم از دم سرد
 خون کن کفنم که من شهیدم
 تا باشد رنگ روز عیدم
 آراسته کن عروس وارم
 بسیار به خاک پرده دارم

[*Kan ləhze ke can seporde başəm*
Vəz duriye-dust morde başəm
Sorməm ze ğobare-dust bər keş
Niləm ze neyaze-dust dər keş
Fərqəm ze qolabe-aşke-tər kon
Ətrəm ze şəmameye-cegər kon
Bərbənd hənutəm əz qole-zərd
Kafur fəşanəm əz dəme-sərd
Xun kon kəfənəm ke mən şəhidəm
Ta başəd rənge-ruze-iydəm
Araste kon ərus varəm
*Bəspar be xake-pərdedarəm]*¹

“Dostumun ayrılığında canımı tapşırıb öldükdən sonra dostumun ayağının tozundan gözümə sürmə çək; başımı göz yaşı güləbi ilə islat; ciyər şəmaməsi ilə məni ətirlə. Mənə saralmış çiçəkdən hənut bağla, üzərimə soyuq nəfəsdən kafur səp. Kəfə-

¹ Nizami. “Leyli və Məcnun”. Leylinin anasına vəsiyyəti.

nimi qanla boya, çünki mən şəhidəm; taki bu rəng mənim bayram günümün rəngi olsun. Məni gəlin kimi bəzə və sonra pərdə tutana tapşır”.

Arzusuna çatmamış qızların tabutu indi də onlar üçün tədarük edilən toy cehizləri ilə bəzənir. Kafur, sürmə və s. isə kəfn-dəfn mərasiminin xalq içərisində ümumi məlum cəhətləridir. Bunlardan əlavə ölü üçün yas saxlamaq, ehsan vermək də Nizami əsərlərində dolğun bir şəkildə təsvir edilmişdir. Leylinin ölümündən sonra anası qara geyərək saçını yolur və “daşa təsir edən” yanıqlı nohələr (ağular) oxuyur. Bu cür yas saxlama mərasiminə Məhinbanunun, İskəndərin, Bəhrəmin, Fərhadın ölümündə rast gəlmək olur. Hətta Bəhrəmin şahlığı dövründə baş verən quraqlıq və qəhətlik ilində də acından ölmüş bircə nəfər üçün Bəhrəm eyni qayda ilə yas saxlayır, o da qara geyərək matəm tutur. Yas dövründə ehsan vermək adəti İskəndərin anasına yazdığı məktubda belə ifadə edilir:

گرت رغبت آید که انده خوری
کنی سوگواری ماتم گری
از آن پیش کاندہ خوری زینہار
بر آرای میہمانی شاہوار
بخوان خلقرآ جملہ میہمان خویش
منادی برانگیز بر خوان خویش

[*Gərət rəğbət ayəd ke əndoh xori*
Koni suqvariyo matəmgəri
Əz an piş kəndoh xori zinhar
Bər aray mihmaniye-şahvar
Bexan xəlqra comlə mihmane-xiş
Monadi bər əngiz bər xane-xiş]¹

“Əgər qüssə çəkməyə rəğbət etsən və matəm saxlamaq istəsən, qüssə çəkmədən əvvəl şahlara layiq qonaqlıq düzəlt və car çəkdirərək bütün xalqı bu qonaqlığa çağır”. Nizami əsərlərində təsvir edilən və islam dini təsirini daşıyan həmin bu yas və ehsan

---

¹ Nizami. “İskəndərnəmə”. İskəndərin anasına vəsiyyət məktubu.

mərasiminin bir az daha ibtidai şəkildə izlərini “Dədə Qorqud” dastanlarında da görürük. Bamsı Beyrəyin boyunda bu məsələ belə təsvir edilir: “Beyrəyin yalançı ölüm xəbərini alan yeddi qız qardaşı ağ çıxardılar, qara donlar geydilər... qardaş deyib ağlaşdılar, ökürüşdülər... Banuçiçək qaralar geydi, al yanağını dağıtdı...”

Qalın oğuz bəyləri Beyrək üçün əzim yas tutdular, umud üzdülər”.¹ Yenə haman dastanların “İç oğuzla dış oğuz ağ olub Beyrək öldüyü” boyunda Beyrəyin matəmi yuxarıda göstərilən qaydada təsvir edilir. Beləliklə, matəm mərasiminin Nizami əsərlərində islam dini qaydalarına uyğun bir şəkildə verilmiş olduğu heç də təəccüblü sayıla bilməz. Çünki yuxarıda Dədə Qorqud dastanlarından gətirilən faktlar yas mərasiminin islam dini qaydaları üzrə keçirildiyinin Nizamidən daha əvvəl xalq məişətinə girmiş olduğunu göstərir. Bundan əlavə, Nizami XII əsr dini mövhumatın hakim bir vəziyyətdə olduğu dövrdə islamiyyətdən qabaqki, unudulub məişətdən çıxmış atəşpərəstlik, bütəpərəstlik matəm qaydalarını, şübhəsiz tərənnüm edə bilməzdi.

Burada ən dəyərli cəhət elə burasıdır ki, Nizami İskəndəri əski yunan adəti, Məcnunu, Leylini əski bütəpərəst ərəb qaydası üzrə deyil, onların hamısını öz dövründə xalq arasında icra edilən adət üzrə dəfn etmiş və onların yas mərasimini də eyni qayda ilə təsvir etmişdir. Beləliklə də, böyük şair özünə müasir xalq məişətini öz əsərlərində yaşatmışdır. Maraqlı burasıdır ki, Nizami burada da özünə məxsus bir məharətlə xalq məişətinin ən incə cəhətlərini nəzərdən qaçırmamışdır. Məsələn: xalq arasında metaforik tərzdə çox işlənən “Ev işıqlandırma”, “yənə ev işıqlandırırısan”, “ev işıqlandırır” və s. kimi ölən adamın ölüm qarşısındakı aldadıcı sağalmasından götürülmüş ifadələri həmin məzmununda dəfələrlə işlətməmişdir:

به جان آمده جانش از کار شد
دم جان سپردن پدیدار شد

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”, səh.55.

بخندید چون شمع در گریه مرد
به آن کس که جان داد جان را سپرد

[*Be can amədə canəş əz kar şod*
Dəme-can sepordən pədidar şod
Bexəndid çon şəm` dər gerye mord
Be an kəs ke can dad canra sepord]¹

“Canından bezmiş canı işdən düşdü; can tapşırmaq vaxtı gəlib çatdı. Güldü və şam kimi göz yaşları içərisində söndü (öldü); özünə can vermiş adama canını tapşırdı.

بخندید و گفت الرحیل ای گروه...

[*Be xəndid o qoft ər-rəhil ey qoruh...*]

“Güldü və ətrafındakılara dedi: artıq köçmək gərək”.

İskəndərin ölümünü təsvir edən birinci beytdə və ölərkən Ərəstunun dilindən deyilən ikinci misrada həmin yuxarıda söylədiyimiz “ev işıqlandırmaq” metaforik mənada işlənmişdir.

Başqa məişət məsələləri. Qədim Azərbaycan xalq adətlərindən biri də *ad qoymaq mərasimidir*. “Dədə qorqud” dastanlarında bu xüsusda deyilir ki, “O zamanlarda bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsə ad qoymazlardı”.² Bu adət həmin dastanın bir çox qəhrəmanlarına ad qoymaqda özünü göstərmişdir. Məsələn: Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin bəzirganları düşməndən xilas etməsi xəbəri atasına çatdıqdan sonra o deyir:

“Mərə, mənim oğlum başmı kəsdi, qanmı tökdü.

- Bəli, baş kəsdi, qan tökdü, adam axıtdı – dedilər.

- Mərə, bu oğlana ad qoyasınca varmıdır – dedi.

- Bəli, sultanım, artıqdır – dedilər.

Qalın oğuz bəylərini çağırdı, qonaqladı.

Dədə Qorqud gəldi.

Oğlana ad qoydu”.³

Dərsə xan oğlu Buğac yalnız Buğanı məğlub etdikdən

¹ Nizami. “İskəndərnamə”. İskəndərin anasına vəsiyyəət məktubu.

² Kitabi-Dədə Qorqud, səh.47.

³ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.47.

sonra ona Buğac adı verilir. Burada iki məsələ nəzərə çarpır: biri uşağın əsl adı daha sonralar, igidlik göstərdikdən sonra verilir, ikinci isə uşağın səciyyəsi və göstərdiyi cəsarət ona ad seçmək üçün əsas kriteriya vəzifəsini görür. Bu adət indi artıq xalq arasında təmamilə unudulmuş və məişətdən çoxdan çıxmışdır. Lakin Nizami əsərlərində bu qədim adətin əks sədasını görmək olur. O, Xosrova ad qoyulmasını təsvir edərkən deyir:

پدر در خسروی دیده تمامش
 نهاده خسرو پرویز نامش
 از آن شد نام آن شهزاده پرویز
 که بود از سرکشی دستش به آویز

[*Pedər dər Xosrovi dide tēmaməş*
Nəhade Xosrove-Pərviz naməş
Əz an şod name-an şəhzade Pərviz
Ke bud əz sərkeşi dəstəş be aviz]

“Atası onu şahlığa layiq bilərək adını Xosrov-Pərviz qoydu. O şahzadənin adı ona görə Pərviz oldu ki, sərkəşlikdə əli uzun idi” (“Xosrov və Şirin”dən).

Yenə həmin poemada Şirinin adını izah edərkən deyir:

شنیدم نام او شیرین از آن بود
 که در گفتن عجب شیرین زبان بود

[*Şenidəm name-u Şirin əz an bud*
Ke dər qoftən əcəb şirinzəban bud]

“Eşitmişəm, onun adı ona görə Şirin idi ki, danışanda çox şirin danışır” (“Xosrov və Şirin”dən). Burada, xüsusən Şirinin adını izah edən ikinci parçada Dədə Qorqud dastanlarında təsvir edilən adətin təsiri açıq görünür. Çünki Şirinə danışığına görə ad qoymaq heç olmazsa, uşaq danışmağa başlayandan sonra ola bilərdi. Hər halda Şirin danışığına görə adlanmaq rəvayətinin Nizamiyə çatması və bunun böyük şair tərəfindən fəvqəladə bir hadisə hesab edilməyərək tərənnüm edilməsi bu qədim adətin XII əsrdə də qismən icra olunduğuna və ya hələ təmamilə unudulmamış olduğuna işarə edir. Eyni motivi biz “Leyli və Məcnun”da da görürük. Məcnuna ad qoyulması belə izah olunur:

چون بر سر آن گذشت سالی
بفزود جمال را کمالی
شرط هنرش تمام کردند
قیس هنرش نام کردند

[Çon bər sərə-an qozəşt sali
Befzud cəmalra kəmalı
Şərtə-honərəş təmam kərdənd
Qeyse-honərəş nam kərdənd]

“Bir il keçdikdən sonra onun gözəlliyi üzərinə bir də kamal artdı; onun hünərlilik şərtini yerinə yetirərək adını hünərli Qeys qoydular (“Leyli və Məcnun”dan).

Beləliklə, Nizami yaradıcılığında təsvir edilən ad qoymaq adəti Dədə Qorqud dastanlarında verilən adətlə müqayisə edildikdə böyük şairin əsərlərində yaşadılan bu məişət cüzünün az-çox dəyişikliklə şairin mühitində xalq kütlələri içərisində yaşamaqda olduğunu göstərir.

Eyni planda nəzir-niyaz və oğlan uşağına olan münasibəti də izləmək maraqsız deyildir. Təbii qüvvələrə tapınmaq dövrlərindən qalan və sonradan islami don geydirilən bu etiqad məsələsinə istər Dədə Qorqud dastanlarında və istərsə bir sıra başqa xalq nağıllarında rast gəlmək olur. Dədə Qorqud dastanlarından “Dərsə xan oğlu Buğacın boyunda” Dərsə xanın arvadı övlad arzusunda olan ərinə belə nəsihət edir:

“Hey Dərsə xan... Atdan, ayqırdan, dəvədən, buğra qoyundan çox öldirgil. İç oğuzun, dış oğuzun bəylərin üstünə yığnaq etgil. Ac görsən doyurgil. Yalınıq görsən dunatgil, borcluyu borcundan qurtargil. Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır. Ulu toy elə. Hacə dilə: Ola kim bir ağzı dualının alqışı ilə tanrı bizə bir yetman əyal ver”¹. Eyni nəzir-niyaz tərzini biz Baybura oğlu Bamsı Beyrəyin boyunda və bir çox başqa nağıllarda da görürük.

Din xadimlərinin böyük maddi məxəzlərindən biri olan və

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.47.

bütün vasitələrlə xalq məişətinə daxil edilən bu adət Nizami əsərlərində dəfələrlə təsvir edilmişdir. “Xosrov və Şirin”də Hörmüzün övladı olmur.

نسب را در جهان پیوند میخواست
به قربان از خدا فرزند میخواست

*[Nəsəbra dər cəhan peyvənd mixast
Be qorban əz xoda fərzənd mixast]*

“Öz nəslini davam etdirən istəyirdi, qurban (nəzir) ilə tanrıdan övlad istəyirdi” (“Xosrov və Şirin”dən).

Hörmüzün çoxlu nəzir-niyazdan sonra övladı olur. O, oğlunun ömrünün uzun olması üçün ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır.

ز بهر جان درازیش از جهان شاه
ز هر دستی درازی کرده کوتاه

*[Ze bəhre-can deraziş əz cəhanşah
Ze hər dəsti derazi kərde kutah]*

“Onun ömrünün uzun olması üçün əli uzunluğu bütün ələrdən gödəltmişdi” (“Xosrov və Şirin”dən).

Yenə də “Leyli və Məcnun”da həmin adəti xatırladaraq deyir:

زنده است کسی که در دیارش
ماند خلفی به یادگارش
میکرد بدین طمع کرمها
می داد به سائلان درمها

*[Zende əst kəsi ke dər deyarəş
Manəd xələfi be yadeqarəş
Mikərd bedin təmə` kərəmha
Midad be saelan derəmha]*

“Bu dünyada övlad qoyub getmiş adam həmişə diridir. Bu tamahla səxavət göstərir (Məcnunun atasına işarə edilir) və dilənçilərə pul verirdi” (“Leyli və Məcnun”dan).

Nəzir-niyaz kimi mövhum etiqad məsələləri Aprel inqilabına qədər patriarxal-feodal əlaqələrdən təməmlə xilas olmamış Azərbaycan kəndlərində və hətta qismən də Azərbaycan şəhərlə-

rində yaşamaqda idi. Yalnız Aprel sosialist inqilabı dinin və dini etiqadların zəhmətkeş xalq üçün ağır bir zəncir olduğunu geniş kütlələrə anladı və onları bütün dini xürafat təsirindən azad etdiyi kimi bu çürük adətdən də xilas etdi.

Məişət məsələlərindən danışarkən qonağa olan münasibəti unutmaq olmaz.

Ümmiyyətlə, Qafqaz xalqı və belə də, Azərbaycan xalqı üçün qonağa hörmət eləmək ən qədim milli ənənəvi bir qaydadır. Bu qayda indi də xalqın ən çox ehtiram etdiyi və əziz tutduğu qaydalardan biridir. Bu qaydanın mərdlik, cəsarət və fədakarlıqla əlaqədar bir çox xüsusiyyətləri vardır. Ev ziyəsinin ən əziz adamı olan qonağa “haçan gedəcəksən” demək indi də xalq arasında ədəbsizlik sayılır. Ev ziyəsi qonağı təhlükədən qurtarmaq üçün adətə görə özünü təhlükəyə atmaqdan çəkinməməlidir. Nağıllardakı “beş günün qonağıdır xatirinə dəymək olmaz”, “qonaq qanlı da olsa, göz üstə yeri var”, “qonaq istərsənmi”, “ev qonağıdır”, “Allah qonağıyam – Allaha da qurban olum, qonağına da” və s. kimi ifadələr Azərbaycan xalqı məişətinin bu xüsusiyyətini bütün parlaqlığı ilə ifadə edir. Dədə Qorqud dastanlarında qonaq yolunda başdan, candan keçmək hadisəsinə dəfələrlə rast gəlmək olur. Bu dastanın müqəddiməsindəki nəsihətlər içərisində “qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yek”¹ kimi ailənin, evin səadətini onun qonaqlı olması ilə bağlayan çox parlaq cümlələr vardır. Yenə həmin müqəddimədə ev qadınlarının üstünlük əlamətləri sayılarkən qonağa hörmət etmək, onu yaxşı yola salmaq yaxşı qadının əsas keyfiyyəti kimi sayılır. Xalq nağıllarında qonaq süfrə başında yeməkdən əlini çəkib ev ziyəsindən nə qədər gizli bir sirr soruşsa, onun arzusu ödənilir. El arasında məşhur olan “Gül Sumana, Suman Gülə neylədi”² nağılında hamı üçün qaranlıq qalan sehirlə itir və eşşəyin əhvalatını Məmməd yalnız özünün bir qonaq kimi əziz tutulmasından istifadə edərək Güldən öyrənə bilir.

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh. 183.

² Azərbaycan nağılları Y.M.Sokolovun redaktəsi ilə, səh.144.

Azərbaycan xalqının bu adəti Nizami əsərlərində dəfələrlə ifadə edilmişdir. “Yeddi gözəl”də hind qızının söylədiyi əfsanədə padşah qara paltar geyməyin səbəbini qəssabdan öyrənmək üçün bircə çarə düşünə bilir. O da “Gül Sumana, Suman Gülə neylədi” nağılında olduğu kimi qəssaba qonaq gedir; süfrə başında qara paltar geyməyin səbəbini soruşur və öyrənə bilir. Yenə həmin bu əfsanədə padşah gözəllər məclisinə düşdükdə, baş gözəl onu dəhşətdən qurtarmaq üçün deyir:

مهمان منی تو ای سره مرد
میهمانرا عزیز باید کرد

[*Mehmane-məni to ey sərə mərd*
Mehmanra əziz bayəd kərd]

“Sən mənim qonağımsan, qonaq əziz saxlanmalıdır” (“Yeddi gözəl”dən). “İskəndərnamə”də də Çin xaqanının İskəndərə yazdığı məktubda deyilir:

در ما به روی کسی بر میند
که بر بستن در بود نا پسند

[*Dəre-ma be ruye-kəsi bər məbənd*
Ke bər bəstəne-dər bovəd napəsənd]

“Qapımızı heç kəsin üzünə bağlama, çünki qapısı bağlı olmaq bəyənilən deyil” (“İskəndərnamə”dən).

Qonağa hörmət eləməyin ən klassik şəklini böyük şair İskəndər və Nüşabə dastanında vermişdir. İskəndər elçi sifətilə Nüşabənin sarayına gəlir, orada tanınır və özünü şəksiz ölüm qarşısında hiss edir. Qorxudan onun rəngi kəhrəba kimi sarılır. Lakin öz əcdadının gözəl adətlərinə sadıq olan igid Nüşabə bu fürsətdən istifadə etməyi mərdlik deyil, əksiklik, kəmfürsətlik hesab edir və qonağını – İskəndəri qorxudan azad etmək üçün ona deyir:

میندیش و مهر مرا بیش دان
همین خانه را خانه خویش دان

[*Məyəndiş o mehre-məra biş dan*
Həmin xanera xaneyə-xiş dan]

“Qorxma, mənim mehribanlığım çoxdur, bu evi öz evin

kimi bil” (“İskəndərnamə”dən).

Çox qədim zamanlardan başlayaraq xalq şüurunda, xalq məişətində davam edib gələn bu adət indi də bütün təravətini saxlamışdır. İndi də Azərbaycan xalqı arasında “qonağın göz üstə yeri var”. “Xanlar” pyesində talantlı şairimiz Səməd Vurğun Qızıyətərin dili ilə bu motivi belə ifadə etmişdir.

“Zalımın qamçısı kürəyimdədir,
Fələyin zənciri biləyimdədir,
Qonağın yerini soruşursunuz?
Yarın ürəyimi, ürəyimdədir”.¹

Yuxarıdan bəri izah etməyə çalışdığımız adət və ənənələrdən başqa böyük şairin əsərlərində xalqın təsərrüfatdakı mövsüm işlərinin, ovçuluq, türkəçarə (el təbabəti), üzərlik, yuxu yozmaq, oyun, çalğı və s. kimi bir çox məişət təsərrüfatı qab-qacaqdan tutmuş yeməklərin, şərbətlərin, şirnilərin adlarına, işləndikləri münasibətə, mövqeyədək əks edilməmişdir. Bütün bunları burada şərh etmək mümkün deyil. Lakin göstərilən nümunələr də böyük şairin xəlqiliyini, Azərbaycan xalqı məişətinin bütün detallarını sevə-sevə tərənnüm etmiş olduğunu nümayiş etdirmək üçün kafidir. Çox ehtimal ki, bu adət və ənənələrin çoxu bu və ya başqa şəkildə ayrı xalqlarda da vardır. Lakin məişət incəliklərini eşitmək, ya kitabda oxumaq yolu ilə bu qədər dərindən mənimsəyərək sevə-sevə tam bir inandırıcılıqla tərənnüm etmək ağıla batan iş deyildir. Doğma xalqın içərisində böyümüş, onun bütün mərasimlərini, adət və ənənələrini bilavasitə görmüş, onlarda şəxsən iştirak etmiş böyük Nizami bu qədər incə, qiymətli bir tarixi abidə yarada bilərdi.

V.İ.Lenin “L.N.Tolstoy və müasir fəhlə hərəkatı” adlı məqaləsində Tolstoyun xəlqiliyinə qiymət verərkən deyir: “Tolstoy Rusiya kəndini, mülkədarın və kəndlinin məişətini çox yaxşı bilirdi. O, öz bədii əsərlərində bu məişətin belə lövhələrini vermişdir ki, onlar dünya ədəbiyyatının ən gözəlləri sırasına daxil-

---

¹ Революция и культура. №9, 1939-cu il. “Xanlar”.

dir”¹.

Tolstoyu xəlqiləşdirən, onu “Rus inqilabının aynası” edən, Puşkin əsərlərini rus həyatının ensiklopediyası edən, onların yaradıcılığında zəngin bir surətdə əks etdirilən xalq hərəkatı, məişəti olduğu kimi, yaxşı diqqət edilərsə, Nizami yaradıcılığı da XII əsr Azərbaycan xalq məişətinin, xalq şüurunun, arzularının aynasıdır. Nizamini dünya ədəbiyyatı korifevləri sırasına qaldıran səbəblərdən biri də budur.

---

¹ Lenin, Tolstoy haqqında. Moskva, D.N. 1935, səh.28.

NİZAMİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Ayrı-ayrı folklor mövzularının Nizami yaradıcılığında necə ifadə olunduğuna keçmədən əvvəl bir-iki nümunə əsasında xalq bədii yaradıcılığı ilə Nizami yaradıcılığı arasındakı rəhbərliyi göstərmək çox mühümdür. Çünki bu rəhbərliyin şəkli və xüsusiyyəti folklorun Nizami yaradıcılığına olan təsirini müəyyənləşdirmək üçün başlıca meyarlardan biri olacaqdır.

Azərbaycan nağılları və dastanları üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri yerli təbiətin bütün zənginliklərinin bunlarda əks edilməsidir. Nağıllardakı və dastanlardakı qəhrəmanlar ətrafında verilən hadisələr ümumiyyətlə sərin, çiçəkli, çəmənli yaylaqlarda, turaclı, kəklikli ovalıqlarda, meyvəli bağlarda və bəzən də yerinə görə Qafqaz dağlarını andıran sərp qayalarda, uçurumlarda cərəyan edir. Bu xüsusiyyəti biz Dədə Qorqud dastanlarından tutmuş son aşiq ədəbiyyatına qədər bütün Azərbaycan nağıllarında izləyə bilərik. “Dərsə xan oğlu Buğacın boyunda” Dərsə xan “Qırx namərdin” təhriki ilə öz oğlunu öldürmək istəyir. O, “ala sabah” yerindən duraraq oğlu ilə ova çıxır. “Geyikli ovlaqlarda” Buğac öz bacarığını atasının qarşısında nümayiş etdirərək onun tərəfindən oxla vurulur. Anasının Buğacı axtarması belə təsvir edilir: “Qışda yazda qarı, buzu əriməyən Qazlıq dağına gəlib çıxdı. Alçaqdan uca yerlərə çapıb çaxdı. Baxsa, görsə, bir dərənənin içinə qarğa, quzğun enər-çıxar, qonar-qalxar”.¹ Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyunda Qanturalı Selcan xatınla öz qəbiləsinə qayıdır. O, öz doğma yurduna çatdıqda çadır tikdirir. Burada Qanturalıya xoş gələn təbiət belə təsvir edilir: “Qanturalı baxdı gördü, bu qonduğu yerdə ququ quşları, durnalar, turaclar, kəkliklər uçurlar. Soyuq-soyuq sular, çayırılar, çəmənələr.

Selcan xatın bu yeri görklü gördü, bəyəndi. Düşdülər, işrə-

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.26.

tə məşğul oldular. Yedilər, içdilər”¹

Dədə Qorqud dastanlarının çoxunda təsvir edilən bu zəngin Azərbaycan təbiəti öz ifadəsini bir çox başqa Azərbaycan nağıllarında, dastanlarında tapmışdır. Budur, “Yeddi qardaş, bir bacı” nağılında: “Yeddi qardaş dağa ova gedir... Dağın ətəyi meşəlik, göyərçinlik idi. Yaxşı ovçuluq yeri idi”²

“Qara at” nağılında Əhməd itirdiyi əl çeyranını çöllərdə, meşələrdə, dağlarda axtarır. Koroğlunun, qaçaq Nəbinin bütün qəhrəmanlıqları dağlarda, çəmənliklərdə, sıldırım qayalarda və s. icra olunur.

“Yağır yağışların, qalxır dumanın;
Axır boz-bulanıq sellərin, dağlar;
Bundan belə xoş səfalı çağındır:
Köçür, qonur ağır ellərin, dağlar.
Hər dağlardan uca Nuhun dağıdır.
Dörd tərəfi səkkiz cənnət bağıdır:
Tülək, tərlan, laçın quş yığmağıdır
Sonalar arzular göllərin dağlar”³

Xalq yaradıcılığında tərənnüm edilən doğma Azərbaycanın bu gözəl təbiətinin bütün zənginliklərini böyük şair sevə-sevə öz əsərlərində ifadə etmişdir. “Xəmsə”də bilavasitə Azərbaycanda gedən hadisələr, məlum olduğu üzrə böyük yer tutur. “Xosrov və Şirin” poeməsindəki hadisələrin çoxu Muğan düzlərində, Bərdə yaylalarında icra olunur. “İskəndərnamə”də Nüşabə dastanı və bunun ətrafında verilən hadisələrdə Bərdənin, Şirvanın, Xəzər sahilindəki meşələrin və ovaların təsvirinə həsr olunmuş parçalar çox böyük yer tutur. Hələ bunlardan başqa məlum olduğu kimi bilavasitə Bərdənin təsvirinə həsr edilmiş xüsusi parçalar da vardır. Lakin Azərbaycan təbiətinin yuxarıda göstərilən parçalarda təsvir edilməsi, bəlkə də, heç təəccüblü deyildir. Maraqlı burasıdır ki, böyük şairin qəhrəmanı istər Misirdə olsun,

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.102.

² Dastanlar və nağıllar. Azərnəşr, 1937, səh.351.

³ Dastanlar və nağıllar. Bakı, Azərnəşr, 1937, səh.67.

İstər Ərəbistanda, Çində olsun və istərsə Qırçaq çöllərində olsun, onun ətrafında verilən təbiət zəngin Azərbaycan təbiətidir. Budur, “Yeddi gözəl”də əfsanəvi qəhrəman olan Mahan Misir çöllərində azdırıldıqdan sonra bir bağa rast gəlir. Nizami behiştə oxşatdığı bu bağda zeytun, xurma kimi Misir meyvələrinin deyil, sərv, şümşad ağaclarının, alma, nar, heyva, püstə, şaftalı, qoz, armud, innab, əncir, üzüm kimi meyvələrin adını çəkir.

Yenə həmin poemada hind qızının söylədiyi dastanda qara paltar geyməyin səbəbini öyrənmək istəyən padşah quşun köməyi ilə göz işlədikcə yaşıl çəmənləri, gözəl bağları olan və hər tərəfində göyərçinlər, turaclar uçan bir seyrangaha düşür. Əfsanənin qalan hadisələri burada inkişaf etdirilir.

“İskəndərnamə”də İskəndər Çin dağlarına gəlib çıxır. “Buranın torpağı Bərdənin torpağı kimi elə bil zəfərandan yoğrulmuşdur. Buranın da xoş havası, geniş meşələri, tər-tazə çəmənlikləri, meyvəli və yaşıl budaqlı ağacları, hər tərəfə axan dum-duru arxları vardır”. Burada və bir az yuxarıda göstərdiyimiz parçalarda təsvir edilən mənzərələrə Nizami əsərlərində olduqca çox rast gəlmək olur. Bütün bu mənzərələr “Xosrov və Şirin”də, “İskəndərnamə”də təsvir edilən Azərbaycan təbiətinin eynidir: eyni ağaclar, çəmənlik, meyvələr, quşlar, arxlar, çiçəklər, ümumiyyətlə, təbii mənzərələri gözəlləşdirən bütün şeylər yeni-yeni epitetlərlə bəzəndirilərək cürbəcür ölkələrdə nümayiş etdirilir. Bütün bu əsərlərdə dəyişən predmetlər deyil, ölkələrdir. Bu xüsusiyyəti “Nizami coğrafiyanı yaxşı bilmir”, - deyə təbir etmək, əlbəttə ki, çox gülünc olardı. Bunlar şairin ədəbi yaradıcılıq üsulundan irəli gəlir. O, xalq yaradıcılığında olduğu kimi, hadisələrin vəqə olduğu ölkələrin təbiətini deyil, özünün yaşadığı və sevdiyi, dastanlarda, nağıllarda xalq ağızından eşitdiyi doğma təbiəti təsvir etmək istəyir. Beləliklə, Nizami əsərlərini xalq bədii yaradıcılığı ilə bağlayan cəhətlərdən danışarkən ilk növbədə nəzərdə tutulacaq məsələ bunların hər ikisində cərəyan edən əhvalatların, təsvir edilən hadisələrin eyni təbii şəraitdə olduğudur.

Sehirli nağıllar və əfsanələr başqa Şərqi və Qərbi xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan nağılları içərisində də böyük yer tutur. Bu nağıllarda təsvir edilən əfsanəvi “alt dodağı yer süpürən, üst dodağı göy süpürən küpəgirən qarılar”, pərilər, tilsimli əjdahalar və bunlarla mübarizədə qalib gələn qəhrəmanlar və bunların ətrafında verilən məişət hadisələri, ictimai üsuli-idarə bu nağılların çox qədim olduğunu göstərir. “Bəxtiyar” nağılında qoca Bəxtiyarın yuxusunu Məlikməmməd bir sürü qoyuna satın alır, Məlikməmməd bir gün içərisində bir padşahın ölkəsindən başqa bir padşahın ölkəsinə gedir və həmin yerin padşahının qızı Pərizad xanım ilə birləşərək yenə bir gün içərisində üçüncü bir padşahın ölkəsinə çatır. “Dərzinin şagirdi”, “Xoşbəxt Balaxudar”, “Ovçu Məmməd”, “Məlikməmməd” və s. kimi bir çox nağıllarda təsvir edilən ictimai quruluşu, “şahlıqlar” arasındakı məsafə, yuxuya tapınmaq və başqa sehirli hadisələr bunların ən azı tayfa quruluşu dövrünün fikri məhsulu olduğunu göstərir. Belə motivlərə “Kitabi-Dədə Qorqud”un təxminən bütün dastanlarında da rast gəlmək olur. Azərbaycan nağıllarındakı motivlərin və bir sıra mövzuların Dədə Qorqud dastanlarında olan motiv və mövzulara uyğun gəlməsi bunlarda təsvir edilən ictimai və siyasi quruluşun tayfaqlar dövrünə aid olması bu nağılların Nizamidən daha əvvəl xalq arasında mövcud olduğuna qəti dəlildir. Ona görə də belə nağıllarda olan, xüsusən Dədə Qorqud dastanlarında olan motivlərin Nizami əsərlərində eyni şəkil və mənada ifadə olunduğunu görə-görə bunların böyük şairə məlum olmadığını iddia etmək qətiyyənlə doğru sayıla bilməz. Bunu aşağıdakı nümunələr üzərində daha aydın görmək mümkündür.

Azərbaycan sehirli nağılları üçün tilsim xarakter maneələrdən biridir. Sehirli nağılların çoxunda qəhrəman xeyrixah köməkçilərin vasitəsilə tilsimi sındıraraq məqsədinə nail olur. “Ovçu Məmməd” nağılında Məmmədin xoşbəxtliyə çıxmasına və paxıl vəzirə qalib gəlməsinə, onun divi öldürərək tilsimi sındırması səbəb olur. Xalq arasında çox məşhur olan

“Məlikməmməd” nağlında öz qardaşlarının paxıllığı nəticəsində quyuda qalan kiçik qardaş – Məlikməmməd xeyirxah köməkçilərin vasitəsi ilə cürbəcür tilsimləri sındırır və işıqlı dünyaya çıxır. Birinci nağılda sehirlə ceyran, ikinci nağılda isə Məlikməmmədin azad etdiyi kiçik bacı, Simurq və s. müsbət köməkçi kimi iştirak edirlər. Eyni motivi, yəni xeyirxah köməkçiləri biz Nizaminin əsərlərində də görürük. Lakin böyük şairin özü də iqrar etdiyi kimi, o, həmişə hər bir hadisəni bir az daha ağlabatar və gerçək bir şəkildə verməyə çalışmışdır. “Yeddi gözəl”də Bəhram bir dəfə ovda qəşəng bir ceyrana rast gəlir, onu qovur. Ceyran Bəhramı bir mağaranın ağzına aparır ki, orada böyük bir əjdaha yatmışdır. Bəhram əjdahanı öldürür, onun qarnından ceyranın balası çıxır. Sonra oradan Bəhram ceyranın köməyi ilə böyük bir xəzinə tapır.

Bəhramın əjdahanı öldürməsi mövzusu həqiqətən, Firdovsi yaradıcılığında da əks etmişdir. Lakin “Şahnamə”də bu hadisə Bəhramın adı qoçaqlıqlarından biri kimi verilir. Burada Bəhram beş gün ov etdikdən sonra bir əjdahaya rast gəlir, onu iki oxla öldürdükdən sonra başını kəsir. Əjdahanın qarnından ölü bir adam çıxır. Nizaminin həmin mövzuya həsr etdiyi parçada iştirak edən sehirlə və xeyirxah ceyran, xəzinə və s. Firdovsidə yoxdur. Nizamidəki bu nağıl özünün quruluşu etibarilə “Ovçu Məmməd” nağılına daha çox oxşayır. Hər iki əsərin əsas plana görə müqayisə edilməsi bunların arasındakı oxşayışı daha aydın göstərir.

Nizamidə:

- I. Bəhram öz adamları ilə ova çıxır;
- II. Bəhram ceyrana rast gəlir və onu qovur.
- III. Ceyran bir xeyirxah köməkçi kimi Bəhramı arxasınca aparır ki, Bəhram onun balasını xilas etsin.
- IV. Bəhram əjdahanı öldürür və ceyranın balasını xilas edir.
- V. Mükafat olaraq o, böyük xəzinə tapır.

“**Ovçu Məmməd**” nağlında bu məzmun aşağıdakı planda verilir.

I. Məmməd ova çıxır.

II. O, ceyrana rast gəlir və onu qovur.

III. Ceyran Məmmədi xeyirxah köməkçi kimi sevgili dostu – gözəl bir qızı xilas etməyə aparır.

IV. Məmməd divi öldürərək qızı xilas edir.

V. Mükafat olaraq yanında gətirdiyi qız və ceyran vasitəsilə o, böyük xoşbəxtliyə və dövlətə çatır.

Həmin nağılın ikinci hissəsində Məmmədin başına başqa əhvalatlar da gəlir. Lakin birinci hissənin süjet xətti hər ikisində təxminən eynidir. Bu nağılların hər ikisində əcayib ceyran müsbət rolda, sirli əjdaha və div isə mənfi rolda iştirak edirlər.

Yenə “Yeddi gözəl”də təsvir edilən Misirli Mahanın başına gələn sehirlə əhvalatlar və buradakı bütün əfsanələr Azərbaycan sehirlə nağılları üçün çox xarakterikdir.

Burada Azərbaycan sehirlə nağılları üçün xarakterik olan və çox işlənən cəhətlər bunlardır:

1. Divin, qulyabaninin və cinlərin adam şəklində gözə görünməsi və insanın başına cürbəcür fəlakətlər gətirməsi.

2. Əhdi sındırmaq, ona vəfa etməmək nəticəsində insanın başına gələn bəlalar.

3. Nağıldakı qəhrəmanlara Xızırın köməyi və onların bu vasitə ilə çətinlikdən xilas olmaları.

Nizami yaradıcılığında təsvir edilmiş “Misirli Mahan” nağlında nağılın qəhrəmanını onun ticarət şəriki sifətinə girmiş olan bir div aldaraq bağdakı işrət məclisindən şəhər xaricinə - tanınmaz, bilinməz səhralara aparır və özü gözdən itir. Mahan özünü azdıran adamın Hayil Biyabani adlı bir div olduğunu yenə də adam şəklində girmiş iki süvari qulyabanidən öyrənir. Yeni rast gəlmiş atlılar Mahana yol göstərmək adı ilə onu tanınmaz səhranın daha da çıxılmaz yerlərinə aparır və özləri gözdən

itirlər. Ac, yuxusuz və yorğun Mahana səhər üçüncü bir atlı rast gəlir. O da dünənki atlıların adam şəklinə girmiş Hila və Kila adlı ər-arvad iki qulyabani olduğunu Mahana anladır və yanındakı atı ona verərək “Xilas olmaq” yolunu göstərir. Mahan ələ keçirdiyi ata minərək yeni yolçunun göstərdiyi tərəfə çapır. Çox getməmiş o, xortumlu, buynuzlu, əllərindən, ağzından, gözlərindən od çıxan qəribə, qara, bədheybət adamlarla dolu bir səhraya çıxır. O, altındakı ata baxdıqda onun yeddi başlı, dörd ayaqlı, iki qanadlı bir əjdaha olduğunu görür. Mahan səhərə qədər bunların içərisində olmazın əzablara düçar olur. Sonra, o, təsadüfən rast gəldiyi qoca bağbanın bağında ağacın başındakı taxtda istirahət edərkən qoca bağbanla bağladığı əhdi sındıraraq gözünə çox gözəl görünən bir qadının yanına enir və onunla işrətə məşğul olur. Lakin sonra diqqət etdikdə onun ifritə bir qarı olduğunu görür. Müxtəsər surətdə nəql etdiyimiz bu əfsanədə müxtəlif mövhum divlər, cinlər və s. qulyabanilər adam şəklinə girərək zahirdə məsləhətçi, həqiqətdə isə şər gətirən vasitə kimi iştirak edirlər. Bu cəhət Azərbaycan sehirləri üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. “Dədə Qorqud” dastanlarından “Duxa qoca oğlu Dəli Domrulun boyu”nda Əzrail Dəli Domrulun yanına adam şəklində girir, sonra o, göyərçin donunda onun yanından uçub canını qurtarır və nəhayət yenə adam şəklində onun döşünə qonub canını almaq istəyir. Yenə həmin dastanlardan “Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu”nda Qonur qoca Sarı çoban göyərçin donunu çıxararaq adam şəklinə girmiş pəri qızlarından biri ilə birləşir və nəticədə “Oğuzun başına zaval gətirir”.¹ Belə ki, pəri qızından doğulmuş oğlan Oğuzdan xərac olaraq gündə bir adam alıb yeyir.

Eyni motivə bir çox başqa xalq nağıllarında da rast gəlmək olur. Azərbaycan xalqı arasında çox məşhur olan “Bəxtiyar” nağılında Bəxtiyarın arvadı Pərizad xanıma gözü düşmüş zülmkar padşah özünü yalandan xəstəliyə vuraraq Bəxtiyara

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh. 115.

behişt alması tapmağı təklif edir. Pəri zad xanımın məktubu ilə Bəxtiyar divlər padşahının yanına gedir və oradan da başqa bir divin çiyində gözəl bir çeşmənin yanına uçar. Bir az gözlədikdən sonra göyərçin donunda üç pəri çeşmənin başına gələrək öz donlarından çıxır və çeşmədə çimməyə başlayır. Bəxtiyar onlardan birinin donunu gizlətmək yolu ilə öz məqsədinə çata bilir. Bunun kimi də “Şahzadə Qəzənfər” nağlında qız uşağını sevməyən və anadan olan kimi onları öldürən bir padşah səfərə çıxır və oğlu Qəzənfərə tapşır ki, səfərdən qayıdınca bacısı olarsa, onu öldürsün. Təsadüfən Qəzənfərin doğrudan da bacısı olur. Lakin onun qıza, bacısına rəhmi gəlir və atasının tapşırığını yerinə yetirmir. Bunun üstündə padşahın Qəzənfərə qəzəbi tutur. Qəzənfər bacısını da götürərək şəhərdən çıxır və açıq səhrada rast gəldiyi bir qəsirdə 7 divi öldürərək quyuya buraxır. Tamamilə ölməmiş bir div qızın quyuya atdığı sür-sümüyü yeyib ölümdən qurtardıqdan sonra adam şəklinə girərək qızın gözünə görünür, onu yoldan çıxarır və cürbəcür vasitələrlə qardaşını öldürməyə təhrik edir. Bacısının xəyanəti ilə doğram-doğram edilmiş Qəzənfər bir sıra başqa sehirlilə hadisələr vasitəsilə qurtardıqdan sonra Qara Qulaməli ilə bağladığı əhdi pozaraq yolda özünə rast gələn əl-qolu bağlanmış bir qocaya rəhm edir və onun yalvarışına inanaraq qollarını açır. Bu qoca da adam şəklinə girmiş div idi ki, əl-qolu açıldıqdan sonra Qəzənfəri itələyib yıxır və onun təzədən böyük zəhmətlərə düşməsinə səbəb olur və i.a.

Beləliklə, istər “Dədə Qorqud” dastanlarından və istərsə xalq nağıllarından gətirilən yuxarıdakı nümunələrdə div, pəri və qulyabanı kimi əfsanəvi motivlərin həmin nağıllarda və dastanlarda ifa etdikləri vəzifənin təxminən eynini “Misirli Mahan”da da görürük.

Bir qayda olaraq, Azərbaycan nağıllarında tilsim qəhrəmanının məqsədə çatmasında böyük zəhmətlər törədən maneə kimi iştirak edir. Lakin bəzi nağıllarda tilsim və sehir müsbət rolda da özünü göstərir. “Gül Sumana, Suman Gülə neylədi” nağlında Gül dəfələrlə Sumana xəyanət edir, onu ölüm təhlükəsinə atır.

Nəhayət, bütün vasitələrə əl atdıqdan sonra Suman öyrəndiyi sehir vasitəsilə Gülü qatıra çevirir və özünü ölümdən qurtarır. Nağılda Suman müsbət, Gül isə mənfi, bədxah surət kimi verilmişdir.

Demək, sehir bu nağılda Sumanın qalibiyyətini təmin edən müsbət motiv rolunda verilmişdir. Sehir və əfsunun bu cür müsbət motiv kimi qəhrəmana kömək etdiyini bir sıra başqa Azərbaycan nağıllarında da görmək olar.

Nağıllarda olduğu kimi tilsim və sehrin bəzən müsbət rol da əsərdə iştirak etdiyini Nizami yaradıcılığında görmək olur. “İskəndərnamə”də İskəndərin İrani fəth etdikdən sonra atəşkədələri məhv etməsi təsvir olunur. Sam nəslindən olan Azərhumayun adlı bir qızın yaşadığı atəşkədəyə heç kəs yaxın düşə bilmir. Çünki bu qız əfsun oxuyaraq qorxunc bir əjdaha şəklinə düşür və yaxın gələnlərin hamısını udub yeyir. İskəndərin tapşırığı ilə Bəlinas əjdahanın olduğu yerə gedərək əfsun oxuyur və tilsimi sındırır. Əjdaha dönüb gözəl bir qız şəklində Bəlinasın ayaqlarına düşür və aman istəyir. Başqa bir yerdə Çin dənizi sahilində Balinasın tilsim düzəldərək gəmiləri məhv olmaq təhlükəsindən qurtarması təsvir olunur və s. Bütün bu tilsimlər qəhrəmanın arzularına xidmət edən müsbət motiv olaraq göstərilmişdir.

Beləliklə, yuxarıda gətirilən misallardan görüldüyü kimi sehir və əfsun bir motiv olaraq həm Nizami yaradıcılığında və həm də Azərbaycan folklorunda eyni funksiyanı – müsbət və mənfi motiv olmaq funksiyasını daşıyır.

Çox zaman nağıllarımızda xeyirxahlıq motivi sirli göyərçin, vəfali it, gözəl ceyran, Simurq və nəhayət, bəzən də Xızır sifətində qəhrəmana kömək edərək onu çətinlikdən qurtarır. Bu xüsusiyyətə də Nizami yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Simurqun qəhrəmanlara köməyi böyük şairin əsərlərində dəfələrlə verilmişdir. “Yeddi gözəl”də hind qızının söylədiyi nağılda bütün əhalisi qara geyinmiş bir şəhər təsvir olunur. Bunun səbəbini öyrənmək üçün həmin şəhərə gedən padşah orda dostlaşdığı bir qəssabın göstərişi ilə xarabalıqdakı zənbilin içinə əyləşir.

Zənbil yüksəklərə qalxaraq padşahı dəhşətli bir burcun üzərinə buraxır. Padşah buradan böyük bir quşun köməyi ilə canını qurtararaq nəşəli bir çəmənliyə çıxır. Nizamidə quşun adı bilavasitə deyilmirsə də, quş haqqında söylədiyi nişanlar onun nağıllarda təsvir olunan Simurq olduğunu andırır. Padşah burada quşun ayağından tutub səhərdən axşama qədər uçduğu kimi, “Məlik-məmməd” nağılında da Məlikməmməd Simurqun balalarını əjdahadan xilas etdiyi üçün onun köməyi ilə zülmətdən qurtarır. O, Məlikməmmədi qanadına alaraq yolda qabaqdan şərtləndirilmiş “qa”, “qu” səsləri çıxara-çıxara gah su, gah ət istəyir və beləliklə, Məlikməmmədi zülmətdən işıqlı dünyaya çıxarır.

Doğrudur, Simurq bir çox xalqların folklorunda, xüsusən, Nizamidən qabaqkı İran ədəbiyyatında, “Şahnamə”də az rol oynayır. Rüstəmlə Ruintənin döyüşündə Simurq öz məsləhəti ilə Rüstəmin xilaskarı olur. Nədənsə bu bərədə xüsusi izahat verən K.V.Trever¹, ənənəyə görə, yuvası Qaf dağında olan Simurqun bir çox xalqların folklorundakı təsiri haqqında geniş izahat verdiyi halda, bu əfsanəvi quşun doğma vətəni Azərbaycan xalq yaradıcılığındakı rolu haqqında danışmağı unutmuşdur.

Azərbaycan sehirlı nağıllarında qəhrəmanlara kömək edən xeyirxah köməkçilərdən biri də bir çox nağıllarda iştirak edən “Xızır”, “Xıdır”, “Xıdır zində”dir. Xızır surəti qoca, ağsaqqal, sağlam və həmişə diri bir surət kimi verilir. Nizami Xızırın mənşəyi haqqındakı rəvayətlərə “İskəndərnamə”də belə bir haşiyə ilə toxunur. İskəndər zülmətə gedərkən Xızır da onun yanınca gedibmiş. Dirilik suyunu uzun zaman axtardıqdan sonra Xızır gözəl bir çeşməyə rast gəlir.

چو بر چشمه خضر آشنائی گرفت
بدان چشم او روشنایی گرفت
فرود آمد و جامه بر کند چست
سر و تن به آن چشمه پاک شست

¹ K.V.Тревєр. Труды отдела истории культуры. «Искусство Востока». Госэрмитажа к. III, 1940, səh. 72.

وزو خورد چندان که بر کار شد
حیات ابد را سزاوار شد

[Ço bər çeşməye-Xezr aşənayi gereft
Bedan çeşmə-u rouşənayi gereft
Forud aməd o came bər kənd çost
Sər o tən be an çeşməye-pak şost
Vəzu xord çəndan ke bər kar şod
Həyate-əbədra səzavar şod]¹

“Xızır çeşməyə rast gələn kimi onun gözləri işıqlandı. O, atdan düşərək paltarlarını soyundu, çeşmədə çimdi və ondan doyunca içərək əbədi həyata nail oldu”. Sonra guya çeşmə Xızırın gözündən itdiyi üçün o da xəcalətindən İskəndərin və beləliklə də, hamının gözündən qayıb olur.

Bunu söylədikdən sonra Nizami əlavə edir:

در این داستان راویان کهن
به نوع دگر گفته اند سخن

[Dər in dastan ravəyane-kohən
Be nov`e-degər qofteənd soxən]

“Bu dastanı köhnə deyicilər başqa cür də söyləmişlər” - deyərək Xızır və İlyasın təsadüfən yolda bir çeşməyə rast gəlmələrini və əllərindən bir şor balığın çeşməyə düşərək dirilməsini və buna görə Xızır və İlyasın həmən çeşmənin suyundan içərək birinci quruda, ikinci dəryalarda əbədi həyata nail olduqlarını nəql edir. Beləliklə, Nizaminin bu haqdakı nağılından da məlum olduğu kimi, Xızır çox qədim əfsanəvi bir surətdir. Bu surət “Dədə Qorqud” dastanlarından başlayaraq Azərbaycan xalq bədii yaradıcılığında həmin müsbət rolunda çıxaraq qəhrəmanlara xeyirxah məsləhətlər verir. Bu biyabanlar gəzən “Nurani” qocanın başlıca vəzifəsi Azərbaycan folklorunda yolunu itirmiş qəhrəmanlara yol göstərmək, onların yuxusuna girərək xeyirxah məsləhətlər verməkdir. “Dədə Qorqud”da

¹ Nizami. “İskəndərnamə”. İskəndərin zülmətə getməsi.

“Dərsə xan oğlu Buğacın boyu”nda Buğac öz atası tərəfindən yaralanaraq dərəyə atılır. “Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasını əli ilə sığadı.

- Bu yaradan qorxma, oğlan, ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi, anan südü ilə sənin yarana mərhəmdir”, - deyir.¹ Xızır bir çox Azərbaycan nağıllarında da eyni rolda iştirak edir. Burada yalnız onun “Əsli və Kərəm”dəki rolunu xatırlatmaqla kifayətlənirik. Kərəm öz sevgilisi Əslinin ardınca Hələb şəhərinə getməli olur, lakin yolu itirərək çıxılmaz dağlara düşür. Bu zaman ağsaqqallı qoca Xızır onun imdadına qoşaraq “Yumun gözlərinizi”, “Açın gözlərinizi, budur Hələb şəhəri”, - deyərək bir göz qırpmında şəhəri onlara göstərir və özü gözdən qayıb olur.

Xızır həmin bu rolunda Nizami yaradıcılığında iştirak edir. “Yeddi gözəl”də “Misirli Mahan” nağılında Mahan qoca bağbanla bağladığı əhdi pozduqdan sonra özünü ucsuz-bucaqsız bir səhrada hiss edir. Onu yenə də saysız qorxulu macərələr gözləyir. Bu zaman qoca Xızır onun gözünə görünərək deyir:

دست خود را بمن ده از سر پای
دیده بر هم به بند و باز گشای
چونکه ماهان کلام خضر شنید
تشنه بود آب زندگانی دید

*[Dəste-xodra be mən dəh əz səre-pay
Dide bərhəm be bənd o baz qoşay
Çonke Mahan kəlame-Xezr şenid
Təşne bud abe-zendeqani did]*²

“Əlini mənə ver, gözünü yum və sonra aç. Mahan Xızırın sözüne əməl etdikdən sonra elə bil susuzluqdan dirilik suyuna çıxdı”. Yenə İskəndər zülmətdə sehirlə bir əl vasitəsilə özünə verilmiş kiçik bir daşı tərəzidə çəkmək istəyir, çünki daşı verən demişdi ki, bütün dünyanı fəth etdin, gözün doymadı, sənin gözün bu daşı çəkə bilən daşla – ağırlıqla doyacaqdır. Kiçik daşı çək-

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.26.

² Nizami. “Yeddi gözəl” beşinci ölkənin qızının nağılı.

mək üçün tərəzinin o biri gözünə nə qədər daş – ağırlıq qoyurlarsa da, tərəzinin kiçik daş olan gözü yerindən qalxmır.

Axırda:

شنیدم که خضر آمد از دور گفت
که این سنگ را خاک سازید جفت

[*Şenidəm ke Xezr aməd əz dur qoft*
Ke in səngra xak sazid coft]

“Eşitdim, Xızır gəlib uzaqdan dedi ki, bu daşa torpağı yoldaş edin” (“İskəndərnamə”dən). Xızırın köməyi ilə İskəndər müəmmalı daşın ağırlığını və öz gözünü doyuracaq şeyi öyrənir.

Azərbaycan sehrli nağılları üçün xarakterik hadisələrdən biri də qəhrəmanlara kömək edən sehrli əşyadır. Bunların başlıcaları sehrli araqcın, papaq, üzük, bardaq, süfrə, xalçadır. Bunların hərəsinin müəyyən bir xasiyyəti vardır. Araqcın və ya papağın xüsusiyyəti odur ki, hər kim onu başına qoysa, heç kəsin gözünə görünməz – üzüyün xasiyyəti də araqcın kimidir. Süfrənin xüsusiyyəti odur ki, “açıl süfrəm” dedikdə nə qədər qonaq olsa, onları doyurar. Bardağın xüsusiyyəti isə budur ki, nə qədər ondan su içilsə, suyu tükənməz və i.a.

Məşhur “Məlikməmməd” nağılında tutu quşu şah qızının sarayında danışdığı ikinci nağılda deyir ki, bir şəhərə gəlmiş üç yoldaş öz qazanclarına üç şey aldılar. Onlardan birincisi bir kitab, ikincisi xalça, üçüncüsü isə qızıl bir qab aldı. Hər kəs kitaba baxsaydı, dünyada nə olduğunu bilərdi, xalça ilə istədiyini yerə bir anda uçub getmək olardı, qızıl qabdan isə hər cür xəstənin başına su tökülsə, sağalardı. Həmin bu şeylərə eyni rolda Nizami yaradıcılığında rast gəlirik. “İskəndərnamə”də Keydi Hindi İskəndərin barışıq təklifinə razı olaraq dörd şey ona bağışlayır ki, onlardan biri həmişə dolu olan bir camdır.

دویم نوش جامی ز یاقوت ناب
کز و کم نگردد بخوردن شراب

[*Doyom nuşe-cami ze yaqute-nab*
Kəzu kəm nəgərdəd be xordən şərab]

“İkincisi qırmızı yaqut cam idi ki, içməklə ondakı şərab qurtarmazdı” (“İskəndərnamə”dən). Doğrudur, bu motivə “Şahnamə”nin də müvafiq bəhsində rast gəlinir. Lakin el arasında bunun bu qədər geniş yayılmış olması bundan asılı olmayaraq, el malı olduğunu göstərir. Bunun kimi “İskəndərnamə”də təsvir edilən çobanın tapdığı üzük həmin sehirlilə predmetlər sırasındadır.

Azərbaycan sehirlilə nağılları üçün ən xarakter cəhətlərdən biri də qəhrəmanların quş, balıq və başqa heyvanların dilini bilməsidir. Nağıllarda çox zaman iki göyərçin bir-birilə söhbət etmək yolu ilə qəhrəmana xeyirli məsləhətlərini çatdırırlar. “Quşların dilini bilən İskəndər” nağılında İskəndər bülbüldən eşitdiyi sözlərə güldüyü üçün ögey anasının təkidi üzrə evdən qovulur, sonra o ala qarğaların şikayətlərini şaha anladığı üçün dostunu ölüm təhlükəsindən qurtarır və böyük mükafata nail olur. Yenə həmin motivə biz Nizami yaradıcılığında dəfələrlə rast gəlirik. Bunun üçün “Sirlər xəzinəsi”ndən “Ənuşirəvan, vəzirli və bayquşlar” hekayəsini xatırlamaq kifayət edər.

Nizami əsərlərini xalq bədii yaradıcılığı ilə bağlayan motivlərin hamısını burada göstərmək mümkün deyil. Yuxarıdan bəri söylənənlərdən başqa, yuxu yozmaq, rus qızının Bəhram üçün söylədiyi nağılda şahzadə ilə rus qızı arasında olan düyümlü mübahisə, ya Daranın İskəndərə göndərdiyi çukan, quy və darı, İskəndərin bunları yozması və s. böyük şairin əsərlərini folklorla bağlayan motivlərdir. Daranın qoşun çoxluğunu göstərməsi motivi indi də çox sevilən “Neylərsən” mahnısında “Mən bir ovuc darı olsam, yerə səpilsəm neylərsən və i.a.” şəklində xalq arasında yaşamaqdadır. Hələ bunlardan əlavə Azərbaycan dastanlarına məxsus olan “eşq piyaləsi” və bunu içdikdən sonra inadla məqsəd ardınca getmək Nizami əsərlərində xüsusən “İskəndərnamə”də və “Leyli Məcnun”da dastanlarda olduğu kimi parlaq şəkildə ifadə edilmişdir.

Nizami əsərlərində xalq yaradıcılığının motivlərinin geniş istifadə edilməsi böyük şairin folklorla nə qədər dərinləndən maraq-

landığını rədd edilməz bir şəkildə göstərən faktdır. Bunu biz ayrı-ayrı nağılların müqayisəsində də aşağıda görəcəyik.

NAĞILLAR VƏ DASTANLAR

Xalq bədii yaradıcılığının daha yüksək pillələrində yaranmağa başlayan dastanlar və nağıllar Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında çox mühüm yer tutur. Dastanlarda və nağıllarda ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının həyatı, məişəti, adət və ənənəsi, onun azad və gözəl həyat uğrundakı mübarizəsi öz ifadəsini tapmışdır. Zəngin xalq müxəyyələsinin məhsulu olan dastanlarda və nağıllarda insan – xalq qəhrəmanı, təbii qüvvələrə, ikibaşlı divlərə, əjdahalara, sehirli cadulara və ümumiyyətlə, şər motivlərinə qarşı qoyulur və öz mübarizəsində həmişə qalib çıxır.

Nağıllarımızda pəri, div, quş, balıq, at və başqa heyvanların dilini bilən əfsanəvi qəhrəmanlar, Simurq, Xızır və s. kimi mövhum surətlərin həqiqi həyatla heç bir münasibəti olmasına baxmayaraq, bunlar indi də xalq arasında ən sevimli əyləncə və istirahət vasitəsi sayılır. Toylarda, xalq bayramlarında və başqa mərasimlərdə ta qədimdən bəri gözəl boylar, nağıllar və dastanlar söyləyən ozanların və aşıqların yeri həmişə yuxarı başda olmuşdur. Çünki həmin bu nağıllarda xalq məişətinin, xalq əhval-ruhiyyəsinin və xalq mənəviyyatının bütün təfərrüatı dərinləndirilib əks edilmişdir.

Bizim o füsunkar və sehirli nağıllarımızda böyük bir ustalıqla təsvir olunan hadisələr, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar, sehirli heyvanlar və bitkilər nə üçün uşaqdan böyüyə hamımıza bu qədər xoş və şirin gəlir? Nə üçün biz onları sevə-sevə dinləyirik? Çünki nağıllar və dastanlar qədim babalarımızın, xalqımızın şüurunun, əhval-ruhiyyəsini, arzu və diləklərini, yurdumuzun zəngin təbiətini doğma bir dillə bizim zehnimizdə canlandırırlar. Azərbaycan ədəbiyyatına ölməz bədii əsərlər verən böyük Nizami üçün bu nağıllar ilham mənbəyi ola bilməzdimi? Nizami əsərlərinin tədqiqi göstərir ki, o təkcə Azərbaycan nağılları deyil, həm də bütün Şərq və yunan ədəbiyyatını və xüsusən folklorunu çox yaxşı bilirmiş. Onun bütün əsərlərində bu təsiri

görmək olur. “Xosrov və Şirin”də Şirinə nəsihət verərkən Bozorge-Ümidin dili ilə “Kəlilə Dimnə”dən gətirilən qırx hekayə və bu hekayələrdən çıxarılan təlimi nəticələr, Qibtli[li] Mariyanın nağılı (“İqbalnamə”də, ayrı-ayrı dastanların başlanğıcında Şərq və yunan klassiklərinə və folkloruna edilən ricət) böyük şairin özündən qabaqki mədəni irsi nə qədər dərindən mənimsəmiş olduğunu açıq göstərir. Y.Bertels “İqbalnamə”nin başlanğıcındakı on rəvayətin yunan mənbələrindən götürüldüyünü şərh edərək göstərir: “İkinci fəsil Şərqdə İskəndərə verilən Zülqərneyn (ikibuynuzlu) təşbihinin mənşəyi məsələsinə həsr edilmişdir. Nizami bir sıra izahatı, o cümlədən Qurandakı (XVIII, 28) VI əsr Suriya mənbəyindən götürülən izahatı verərək, Midas haqqında məşhur olan qədim yunan rəvayətini İskəndlərlə əlaqələndirir.

Arximed əfsanəsini verən dördüncü fəsil çox maraqlıdır, bu əfsanənin müsəlman mənbələrindən götürülmədiyini aydındır...

Sonuncu fəsil Yunan alimlərindən məşhur Qerme Tris-meqistdən, musiqinin əsrarlı qüvvəsindən və İskəndərin Dioqenlə müsahibəsindən bəhs edir”.¹

Bu fikir, şübhəsiz doğrudur, lakin Nizami əsərlərində olan belə nağıllar mövzu etibarilə başqa xalqlardan keçmə bir hadisə olsa da, bunlarda təsvir edilən məişət adət və ənənə, təbiət və bitkilər aləminin tamamilə yerli material olduğu həqiqətdir. Bunu aydın görmək üçün Yunan məxəzlərinə aid olan “Aleksandr və Dioqen” əfsanəsi ilə Nizamidəki “İskəndər və Sokrat” nağıllarını müqayisə etmək kafidir.

Dünya ədəbiyyatında və xüsusən folklorlarda xalqların eyni iqtisadi və mədəni səviyyədə olduqları zaman yaratdıqları nağıllarda və rəvayətlərdə xeyir və şər mübarizəsi, qəzavü qədər və i.a. kimi motivlər ümumi xasiyyət daşıyır. Folklorçuların tədqiqi göstərir ki, bu motivlərə təxminən bütün xalqların folklorunda ayrı-ayrı şəkildə rast gəlmək olur. Lakin hər xalqda eyni

---

¹Y.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1940.

motivlə əlaqədar olaraq tərənnüm edilən əhval-ruhiyyənin, düşüncə tərzinin və maddi mühitin başqalığı onların orijinallığını təmin edir.

Bu məsələdə bir az daha irəli getsək, deməliyə ki, hətta eyni xalqın eyni mövzu ətrafında yaratmış olduğu nağılların hər biri özü-özlüyündə böyük qiymətə malikdir. Hal-hazırda “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və i.a. kimi dastanların Nizami İnstitutunda toplanmış müxtəlif şəkillərinin ilk tədqiqi göstərir ki, bunların çoxunda işləndikləri yerin ləhcəsindən, adət-ənənə və məişət təfərrüatından asılı olaraq, bir çox xüsusiyyətlər vardır ki, bu xüsusiyyətlərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq, onların orijinallıq dərəcəsi təyin edilir.

Y.M.Sokolov bu məsələdən danışarkən qeyd edir: “Folklorçu üçün hər bir variant öz konkretliyinə, stilinə və öz xüsusiyyətinə görə qiymətlidir, çünki bunların hər biri müəyyən nağıl deyəninin poetik yaradıcılığını əks etdirir.”¹

Böyük Nizaminin əsərlərində təsvir edilən Azərbaycan təbiəti və doğma xalqın məişəti, adət və ənənəsi onun tərənnüm etdiyi mövzuların həm xəlqiliyini və həm də orijinallığını təmin edir.

Bununla birlikdə qeyd edilməlidir ki, Nizami yaradıcılığında hələ heç bir xalqın folklorunda gözə çarpmamış və yalnız Azərbaycanda cərəyan etmiş tarixi hadisələr ətrafında düzəlmiş nağıllar da vardır ki, bunlar sırf Azərbaycan xalq bədii yaradıcılığının məhsuludur. Bunların içərisində İskəndərin ruslarla vuruşması görkəmli yer tutur. Məlum olduğu üzrə, Nizamidən təxminən iki yüz il əvvəl ruslar “X əsrin birinci yarısında Kəspə dənizinin qərb sahilinə iki dəfə hücum etmişlər (943-944 illərdə).”²

Eyni hücum bu hadisədən 226 il sonra, yəni 1170-ci ildə bir daha təkrar edilmişdir.

Y.Bertels “İskəndərnamə”nin həmin bu fəslinin məxəzinə

---

¹Y.M.Sokolov. Rus folkloru, səh. 301.

²S.V.Baxruşina. SSRİ tarixi. Moskva, 1939, c. 1, səh. 93.

toxunarkən qeyd edir: “Belə ap-açıq yanlışlıq görünür ki, o zaman Zaqafqaziyanı çox həyəcana gətirən hadisələrdən birini – yəni 1170-ci ildə rusların Bərdəyə hücum etməsi hadisəsini əks etmək üçün yaradılmışdır”.¹

Həqiqətən, İskəndərin ruslarla vuruşması kimi tarixi bir yanlışlığın səbəbi 1170-ci il “Zaqafqaziyanı çox həyəcana gətirən” tarixi hadisə ola bilərdi. Lakin bu da nəzərdə tutulmalıdır ki, 943-944-cü illər hadisəsi də sonrakı dövrlər üçün bir çox rəvayətlərin və nağılların yaranmasına səbəb olmaya bilməzdi. Təxminən XI əsrin birinci rübündə yaşamış məşhur ərəb müvvərix İbn-Miskəveyh rusların Bərdəyə hücumunu belə təsvir edir: “Bu il (332 hicri, 943-944 miladi) rus adı ilə tanınan xalqın ordusu Azərbaycana yola düşdü. Onlar Bərdəyə tərəf yönəldilər, oraya sahib oldular...”²

Bu hadisədən təxminən 87 il sonra yaşamış olan İbn Miskəveyh əlavə edir ki: “Həmin rusları görmüş adamlardan onların (rusların – M.Ə.) cəsarətli olmalarına və özlərinin əleyhinə toplanmış müsəlmanlara əhəmiyyət verməmələrinə aid təəccüblü hekayələr eşitmişəm. Belə hekayələrdən biri orda (Bərdə - M.Ə.) çox yayılmışdı və mən onu bir çoxlarından eşitmişəm”.³

A.Y.Yakubovskinin rəyincə, İbn-Miskəveyh bu təfsilatı özünə müasir qocalardan eşidə bilərdi.

Yuxarıdakılardan görüldüyü kimi, 943-944-cü illərin hadisəsi hələ hadisənin birinci əsrində bir çox rəvayətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuş ki, bunlar da, tədricən, iki əsr sonra Nizami dövrü üçün yerli nağıl şəklini almaya bilməzdilər.

1938-1947-ci illər ərzində Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyinə hazırlaşmaq münasibətilə Nizami İnstitutu və bir sıra folklorçular Nizami əsərlərinin el variantlarını topladı.

---

¹ Y.Bertels. Böyük Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1940, səh. 117.

² «Византийский временник», Ленинград, 1926, с. XXIV, səh.69. A.Y.Yakubovskinin məqaləsindən.

³ Yəni orada.

maqda qiymətli işlər görmüşlər. İndiyə qədər toplanmış el variantlarının bir qismi gündəlik mətbuatda nəşr edildiyi kimi, 34 nağıl və dastan da H.Araslının müqəddəməsi ilə xüsusi bir kitabda buraxılmışdır.

“Nizami əsərlərinin el variantları” adı ilə buraxılmış bu kitabın müqəddəməsində Nizami yaradıcılığı ilə əlaqədar olan variantların hamısının həmin əsərdə əhatə olunmadığı etiraf edilir. Nizami əsərlərini xalq yaradıcılığı ilə müqayisə etmək üçün əlimizdə olan bu, az-çox yoxlanmış materialdan istifadə edirik.

Nəşr edilmiş bütün bu nağıl və dastanları başlıca olaraq iki qismə ayırmaq olar. Birincisi Nizamidən əvvəl Azərbaycan xalqı içərisində mövcud olan və böyük şairin yaradıcılığına təsir edən nağıllar və dastanlar, ikincisi isə Nizami əsərlərinin təsiri ilə xalq içərisində yaranmış nağıllar və dastanlardır. Bu bölgü olduqca şərtidir. Çünki nağıllar və dastanlar heç bir zaman ilk dəfə yarandıqları vəziyyətdə donub qalmayıblar. Onlar ayrı-ayrı deyicilərin dilində dəyişdikləri kimi, zaman keçdikcə xalq arzularının, xalq məişətinin və xalq dilinin qəbul etdiyi yenilikləri, dəyişiklikləri qəbul edərək özləri də dəyişirlər. Əsasən, Azərbaycan xalqının fikir məhsulu olan Dədə Qorqud dastanlarının xalq arasında dolaşan indiki olduqca dəyişmiş variantları bunu açıq göstərir.

Nizami əsərlərinə təsir etmiş nağıllara və dastanlara öz növbəsində Nizami dühasının və sənətinin də, şübhəsiz, müəyyən təsiri olmuş və bunun nəticəsində belə nağılların məzmununda dəyişiklik əmələ gəlmişdir.

Nizami yaradıcılığına təsir edən nağıl və rəvayətlər içərisində Makedoniyalı İskəndərə həsr olunmuşları böyük yer tutur. Qədim dünyanın məşhur fətehi olan Makedoniyalı İskəndər bütün Şərq və Qərb ölkələrində tanındığı kimi Azərbaycan xalqı içərisində tanınmaya bilməzdi. İskəndərin Bərdəyə, Şirvan dağlarına, Dərbəndə, Kaspi sahilinə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq “Xəmsə”də təsvir edilən hadisələri Nizaminin

xəyalının məhsulu kimi deyil, xalq yaradıcılığının Nizamidəki ifadəsi kimi qəbul etmək daha doğru olar. Nizami, özü dediyi kimi, həmişə eşitdiyi belə nağılları daha gerçək boyalarla verməyə çalışmışdır. Xalq arasında indi də İskəndərlə əlaqədar olan bir sıra nağıllar var ki, onların nəinki bütöv süjet xəttini, hətta motivlərini belə “Xəmsə”də tapmaq mümkün deyildir. “İskəndərin gündən xərac alması”¹, “İskəndərin səbri”², “İskəndər və balıq”³, “İskəndər quş dili öyrənir”⁴ və s. kimi nağıllar bu cümlədənndir.

İndiyə qədər yaşamaqda olan bu cür nağıllar bir daha göstərir ki, şöhrəti o zamanki dünyanı basmış olan İskəndər haqqında Nizamidən daha qabaq Azərbaycan xalqı içərisində çoxlu nağıllar və rəvayətlər olmuşdur ki, böyük şair bunların bir qismini özünə məxsus bir ustalıqla əsərlərində əks etdirmişdir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən “İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası”⁵ nağılının Nizami yaradıcılığında həmin hadisəyə həsr edilmiş epizodla müqayisə edilməsi çox maraqlıdır. Məlum olduğu üzrə İskəndərin Dara ilə vuruşması Makedoniyalı İskəndər haqqında olan bütün tarixi, yarımtarixi əsərlər, dastanlar, İskəndərnamələr, Aleksandriyalar üçün əsas epizodlardan biri sayılır. Bu mövzu “Şahnamə”də İskəndərə həsr edilmiş dastanın, demək olar ki, ana xəttini təşkil edir. Bu mövzuya biz Misir, Serb Aleksandriyalarında, rus xronoqraflarının Aleksandriyalarında, gürcü, kumıq, Azərbaycan və s. xalqların folklorunda rast gəlirik.

İskəndər haqqında bütün Zaqafqaziyada və o cümlədən Azərbaycanda bu qədər geniş yayılmış İskəndər dastanlarında İskəndər və Dara epizodu şübhəsiz ki, olmaya bilməzdi.

---

¹“Müəllimə kömək”. Bakı, № 4-5, 1940.

²“Ədəbiyyat qəzeti”, 26 iyul 1940.

³Yenə orada, 12 avqust 1940.

⁴Nizami əsərlərinin el variantları. Azərnəşr, 1941, səh. 96.

⁵Nağılın teksti, “Müəllimə kömək” jurnalının 1940-cı il 4-5 nömrəsində çap edilmişdir.

“İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə vuruşması” nağılı Nizamidən daha əvvəl xalq arasında dolaşan nağılın demək olar ki, müasir variantıdır. Yəqin ki, bu variantda əsrlər boyunca öz növbəsində Nizaminin İskəndərnaməsi və xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərdə qəbul etdiyi xüsusiyyətlər, əlavələr müəyyən dərəcədə təsir etmişdir. Bu günkü variant 900-1000 il bundan qabaqki ola bilməzsə də, qədim variantın bir sıra xüsusiyyətlərindən də azad ola bilməz. Bunu aşağıdakı müqayisə açıq göstərir.

İskəndərin Dara ilə vuruşması

Firdovsidə	Nizamidə	Xalq yaradıcılığında
I. İskəndər Daranın üzərinə hücum edir, Dara müdafiə yolu ilə İskəndərin qarşısına çıxır.	I. Dara İskəndərin üzərinə hücum edir, İskəndər hücumu dəf etmək üçün onun qarşısına çıxır.	I. Dara İskəndərin üzərinə hücum edir, İskəndər müdafiə üçün onun qarşısına çıxır.
II. İskəndər bac-xərac almaq üçün Daranın yanından gəlmiş elçiləri boş qaytarır, bac vermir; sonra da Misir yolu ilə Daraya hücum keçir.	II. İskəndərin Misirdəki qələbələrinə Daranın paxıllığı tutur. Onun göndərdiyi hədiyyələri təhqir edir, bundan acıqlanan İskəndər artıq bac vermir, Daranın elçilərini qovur. Bunun üzərinə Dara hücum keçir.	II. İskəndər Daranın yanından gəlmiş elçiləri boş qaytarır. Bunun üzərinə Dara öz qoşunu ilə İskəndərə hücum edir.
III. Dara ilə İskəndərin üç müharibəsi olur. Dara hər üçündə məğlub olur.	III. Dara ilə İskəndərin üç müharibəsi olur. Dara hər üçündə məğlub olur.	III. Dara ilə İskəndərin bircə dəfə vuruşması olur. Dara məğlub edilir.

IV. Üçüncü döyüşdən sonra Dara qaçarkən yolda onu Mahir və Canusyar adlı yaxın adamları öldürürlər.	IV. Müharibə meydanında iki sərhəng İskəndərin təhriki ilə Daranı öldürür.	IV. Daranın ən yaxın əyyarı İskəndərin təhriki ilə Daranı öldürür.
V. Ölərkən Daranın İskəndərə məhdud millətçi vəsiyyəti.	V. Ölərkən Daranın İskəndərə ümumi bəşəri, humanist vəsiyyəti.	V. Ölərkən Daranın İskəndərə sehrli vəsiyyəti.

Hər üç əsərdən müqayisə təriqilə verilmiş yuxarıdakı 5 planda (ikinci plan istisna olmaq şərtilə) tematik bir oxşayış vardır. Lakin ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində Nizami ilə xalq yaradıcılığı birləşdiyi halda, bunlar bəzən kəskin ziddiyyətə qədər yüksələn bir fərqlə Firdovsidən ayrılırlar. Birinci planda Firdovsi İskəndəri aqressor, hücumçu rolunda göstərdiyi halda, Nizamidə və el variantında tərsinə olaraq Dara aqressor rolunda təsvir edilir, birincidə Dara, ikincilərdə isə İskəndər müdafiə vəziyyətini alır.

Firdovsidə Daranın ölümü Mahir və Cansuyarın şəxsi təşəbbüsü ilə düşünüüb icra edildiyi halda, Nizamidə və el variantında buraya İskəndərin təhriki də əlavə edilir.

Beşinci planda verilən vəsiyyət epizodu isə hər əsərin ideya istiqamətindən asılı olaraq, başqa-başqa olmuşdur.

Bunların hər üçündə vəsl nöqtəsi təxminən eynidir:

چنان بد که روزی فرستاده ای
سخنگو و روشن دل آزاده ای
ز نزدیک دارا بیامد بروم
کجا باژ خواهد ز آباد بوم
به پیش سکندر بگفت این سخن
غمی شد سکندر ز باژ کهن
بدو گفت رو پیش دارا بگوی
که از باژ ما شد کنون رنگ و بوی

که مرغی که زرین همی خایه کرد
به مرد و سر باژ بی مایه کرد

[Çenan bod ke ruzi ferestadeyi
Soxənu vo rovşəndel azadeyi
Ze nəzdike-Dara beyaməd be Rum
Koca baj xahəd ze abad bum
Be pişe-Sekəndər beqoft in soxən
Ğəmi şod Sekəndər ze baje-kohən
Bedu qoft rov pişe-Dara bequy
Ke əz baje-ma şod konun rəngo buy
Ke morği ke zərrin həmi xayə kərd
Bemord o sərə-baj bimaye kərd]

“Belə idi: bir gün rəyi açıq, azad və söz bilən bir elçi bac istəmək üçün Daranın yanından İskəndərin yanına [Ruma] gəldi. Bu xəbərdən İskəndər qəmgin oldu və ona dedi ki:

- Get, Daraya söylə ki, artıq bizim bac rəngi-ruyini itirmişdir, indiyə qədər qızıl yumurta verən toyuğumuz ölmüş və verdiyimiz bacı mayasız etmişdir” (“Şahnamə”, 3-cü cild. Filəkusun ölməsi və İskəndərin taxta çıxması” fəslü).

Nizamidə bu nöqtə belə təsvir edilir:

سکندر جهان جوی فرخ سریر
نشسته چو بر چرخ بدر منیر
ز دارا در آمد فرستاده ای
سخنگوی و روشن دل آزاده ای
ز دارا درود آوریدش نخست
نداده خراج کهن باز جست

[Sekəndər cəhancuye-fərrox sərir
Neşəste ço bər çərx bədre-monir
Ze Dara dəraməd ferestadeyi
Soxənquy o rovşəndel azadeyi
Ze Dara dorud avəridəş noxost
Nədade xərəcə-kohən baz cost]

***

چو قاصد زبان تیغ پولاد کرد
خراج کهن گشته را یاد کرد
برو بانگ زد شهریار دلیر
که نتوان ستد غارت از تندشیر
زمانه دگرگونه آیین نهاد
شد آن مرغ کو خایه زرین نهاد

[*Ço qased zəban tiğe-pulad kərd*
Xərəcə-kohəngəşte ra yad kərd
Bər u bang zəd şəhriyare-delir
Ke nətvən setəd ğarət əz tond şir
Zəmanə degərqune ayin nehad
Şod an morğ ku xayə zərrin nehad]

“Dünyanı axtaran şad İskəndər göydəki on dörd gecəlik ay kimi taxtında oturmuşdu. Daranın yanından ürəyi açıq, azad və söz bilən bir qasid gələrək indiyə qədər verilməmiş bac-xəracı istədi. Vaxtı keçmiş bac xəracı elçi İskəndərə xatırlatdıqda cəsarətli şah onu çağıraraq dedi: acıqlı aslandan qarət alınmaz. İndi artıq zəmanə başqa cür adət qoymuşdur, qızıl yumurta verən toyuq artıq yox olmuşdur(“İskəndərnamə”dən).

Həmin bu vəsl nöqtəsi “İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası” nağlında belə təsvir edilmişdir:

“O tərəfdən İran padşahı yenə Rumi İskəndərin üstünə elçi göndərüb bac-xərac istədi. İskəndər bac-xərac vermədi. Elçiləri yanına çağırırdır dedi:

- Gedin, İran padşahına deyin ki, mənim də taxtım, tacım var. Hələ mənim taxtı-tacımdan başqa kəskin qılıncım da var...

Rum padşahı İskəndər Zülqərneyn İran padşahına bac-xərac verməyəcəkdir”.¹

Beləliklə, yuxarıdakılardan görüldüyü kimi, hər üç əsərdə İskəndərin bac-xərac verməməsi vəsl nöqtəsi rolunu oynayır. Lakin bac-xəracı verməməyin səbəbləri məsələsində el variantı Firdovsi yaradıcılığı ilə birləşir. Firdovsidə və el variantında

¹ “Müəllimə kömək”. Bakı, № 4, 1940, səh.79.

İskəndər öz qüvvətinə güvənərək bac-xərac vermir, lakin Nizamidə İskəndər Daranın paxıllığına acığı tutduğu üçün bac verməkdən boyun qaçırır. El variantının bu nöqtədə Firdovsi ilə birləşməsinə izah etmək çətin deyil. Ümumiyyətlə, folklorə istinad edərək öz cahanşümul qəhrəmanlıq dastanını yaratmış olan Firdovsidə qəhrəmanlıq, igidlik, cəsarət üstün olduğu halda, Nizami yaradıcılığında qəhrəmanın məntiq qüdrəti, bəşəri haqq qazanması daha üstündür. Ona görə də eyni hadisəni, yəni İskəndərlə Daranın vuruşması səbəblərini təsvir edərkən hər ikisi üçün məxəz eyni folklor materialı olduğu halda, Firdovsidə vuruşma İskəndərin öz gücünə güvənərək hücumə keçməsi ilə, Nizamidə isə, əksinə olaraq, paxıl düşmənin (Daranın) hücumunu dəf etməklə başlayır. Beləliklə, el variantının vəsl nöqtəsinin bəzi təfərrüatı Firdovsi, bəziləri isə Nizami yaradıcılığı ilə birləşir. Burada el variantının Firdovsi və Nizami əsərlərinin hər ikisindən əmələ gəldiyini, bəlkə, iddia etmək olar. Belə iddianın doğru və ya yanlış olduğunu qətiləşdirən tarixi ədəbi sənəd əlimizdə yoxdursa da, Nizami və Firdovsiyə qədər bütün Şərqdə və o cümlədən, Azərbaycanda İskəndər haqqında çoxlu nağıllar mövcud olduğunu nəzərə alaraq el variantının daha qədim olduğunu və bu epizodun verilməsində Nizaminin yazılı ədəbiyyatla birlikdə el variantlarından da istifadə etmiş olduğunu qəbul etmək lazım gəlir.

Xalq variantının ilkinliyini başqa motivlər üzərində də görmək olar.

İskəndərin anadan olması el variantında, yəqin ki, nə Nizaminin, nə Firdovsinin inanmadığı daha qədim bir etiqad zəminəsində verilir. Nağıla görə Rum padşahının qapısına bir gün bir dərviş gəlir. Dərvişin təklifi üzrə şah öz arzusunu belə bildirir: “Mən öləndən sonra var-dövlətimə sahib olan, taxt-tacıma yiyələnən, yurdumda qalan bir övladım yoxdur”.¹ Dərviş bunun cavabında deyir: “Padşah sağ olsun, bu ondan ötrüdür ki,

---

¹“Müəllimə kömək”. Bakı, № 4, 1940, səh.77.

sən vəzirin, vəkilin sözüə baxıb kasıb-kusubun halına qalmırsan, dünyanı, var-dövlətini tək tutubsan, əlin açıq deyil, bir ac qarnı doydurub, bir yetim sevindirməyibsən”.² Padşah dərvişin bu məsləhəti üzrə belə bir əmr verir: “Gedin mənə varımı, dövlətimi üç hissəyə bölün: biri mənə qalsın, birini fəğir-füğəraya paylayın, birini də verin xarabaları abad eləyin, körpülər salın”.³

Bu parçalarda qədim Azərbaycan folkloru ilə rabitəli olan xüsusiyyətlər bunlardır. Əvvəla, “Dədə Qorqud” dastanlarında olduğu kimi burada Rum padşahının övlad arzusu varisliklə bağlanır. Dədə Qorqud dastanlarından Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyin boyunda “Bayındırın övladlarını gördükdə öz sonsuzluğundan ağlayıb şikayət edən Baybura bəy deyir:

“- Xan Qazan, necə ağlamıyayın, necə bozlamıyayın. Oğulda ortağım yox, qardaşda qədərım yox... Bəylər, tacım taxtım üçün ağlaram. Bir gün ola düşəm öləm, yerimdə yurdumda kimsənə qalmaya – dedi...

Mənım dəxi oğlum olsa, Bayındır qarşısın alsa, dursa, qulluq etsə, mən dəxi baxsam, sevinsem, qıvansam, güvənsəm – dedi”.⁴ Yaxşı diqqət edilsə, burada Bayburanın şikayəti nəinki məzmunca, hətta müəyyən dərəcədə ifadə tərzinə görə Rum padşahının yuxarıda şikayəti ilə birləşir. Bunu həmin əsərlərdən gətirdiyimiz aşağıdakı müqayisə aydın göstərir:

Nağıldakı ifadələr	“Dədə Qorqud”dakı ifadələr
1. Mən öləndən sonra...	1. Düşəm öləm...
2. Taxtı-tacıma yiyələnən	2. Taxtım-tacım üçün...
3. Yurdumda qalan.....	3. Yurdumda kimsənə qalmaya
4. Bir övladım yoxdur.	4. Oğulda ortağım yox...

Bu misallarda eyni fikri ifadə etmək üçün eyni söz köklərindən istifadə edildiyi göz qabağındadır.

²Yenə orada.

³“Müəllimə kömək”. Bakı, № 4, 1940, səh.77.

⁴Kitabi-Dədə Qorqud, səh.44.

Burada ikinci xüsusiyyət İskəndərin anadan olmasının nəzir-niyazla bağlanmış olmasıdır. Bu motivə də biz Dədə Qorqud dastanlarında dəfələrlə rast gəlirik. “Dərsə xan oğlu Buğacın boyunda” Dərsə xan sonsuz olduğundan Bayındır xanın adamları qonaqlıqda onu yaxşı qarşılamırlar. Onun arvadı bu məsələdən xəbər tutduqdan sonra ona belə məsləhət edir: “Hey Dərsə xan, mənə qəzəb etmə, incinib acı sözlər söyləmə. Yerindən uru durgil; Ala çadırın yer üzünə tikdirgil; Atdan, ayqırdan, dəvədən, buğra qoyundan qoç öldürgil; İç oğuzun, dış oğuzun bəylərin üstün yığnaq etgil. Ac görsən, doyurgil. Yalincıq görsən, dunatgil, borcluyu borcundan qurtargil... və s.”¹

Yuxarıda dərvişin Rum padşahına verdiyi nəsihətlə Dədə Qorquddan gətirdiyimiz bu parça arasında yenə də təkcə fikir eyniliyi deyil, həm də eyni söz köklərinin iştirakı gözə çarpır. “İskəndər Zülqərneynin İrən padşahı ilə davası” nağlında və Nizaminin “İskəndərnamə”sində əks edilmiş yuxarıdakı motivlərin Dədə Qorqud dastanlarında olması faktı nağılın daha qədim köklərlə rabitəli olduğunu göstərir.

“İskəndər Zülqərneynin İrən padşahı ilə davası” nağılı bir dərəcəyə qədər Azərbaycan dastanlarındakı və nağıllarındakı motivlərin kompleksi xarakterindədir. Nağılın ikinci hissəsi Daranın ölümündən sonra İskəndərin başına gələn macərələrə həsr edilmişdir. Bu hissədə İskəndər artıq bizim tanıdığımız Makedoniyalı İskəndər rolundan çıxaraq əcayib maneələri dəf edən əfsanəvi qəhrəman roluna girir. Daranın ölümü epizodundan sonra nağıl nə Nizami və nə də Firdovsi yaradıcılığı ilə düz gəlməyən aşağıdakı planda inkişaf edir:

1. İskəndər Daranın vəsiyyəti üzrə üç gün onun qəbri üstə keşik çəkir və hər gecə qəbrə hücum edən bir atlını öldürərək üç əcayib at ələ keçirir.

2. Başqa bir padşah qızının özünə nişanlı olmaq istəyənlər üçün qoyduğu şərt (kim at üstündə yeddinci mərtəbəyə sıçrasa,

---

¹“Kitabi-Dədə Qorqud”, səh.14.

ona gedəcəkmış).

3. İskəndərin ağ atla üçüncü mərtəbəyə, göy atla beşinci mərtəbəyə, kəhər atla yeddinci mərtəbəyə sıçrayaraq mərci udması və padşah qızının ona getməyə razı olması.

4. Atasının qızı verməyə razı olmaması və İskəndərdən əvvəl tilsimdəki tacı, sonra dərya ilxısını və ən nəhayət, pərilər padşahının bağından tutuqşunu gətirməsini tələb etməsi. İskəndərin bu tələbləri ağ, göy və qara atın köməyi ilə yerinə yetirməsi.

5. İskəndərin qızla evlənməsi və gətirdiyi əcaib şeylərin özünə qaytarılması.

Nağılın yuxarıdakı 5 planda inkişaf edən süjeti və xüsusən ayrı-ayrı təfərrüat müxtəlif Azərbaycan nağıllarında tərənnüm edilən xüsusiyyətlərdir.

Məsələn: birinci və ikinci planda verilən vəsiyyətdə və üç sehirlə at motivlərinə bir azacıq dəyişikliklə “Məlikməmməd” nağlında rast gəlirik.

Bunu aşağıdakı müqayisədə daha aydın görmək olur.

“İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası” nağlında	“Məlikcümşüd” nağlında
1. Dara İskəndərə vəsiyyət edir ki, üç gün onun qəbri üstündə keşik çəksin.	1. Padşah ölərkən oğullarına vəsiyyət edir ki, üç gün onun qəbri üstündə keşik çəksinlər.
2. İskəndər Daranın vəsiyyətini yerinə yetirir.	2. Oğlanlardan ən kiçiyi Məlikcümşüd atasının vəsiyyətinə əməl edir.
3. İskəndər birinci gecə qəbrə hücum edən ağ atını öldürür. At dilə gəlib deyir: tükümdən götür, məni azad et. İstəyən zaman mən hazır olaram.	3. Məlikcümşüd birinci gecə qəbrə hücum edən tünd kəhər atını öldürür, atı tutub gətirir, mehtərə verir və xəlvət saxlamasını tapşırır.

<p>4. İkinci gecə İskəndər keşik çəkərkən göy atını öldürür. Yenə birinci gecədə olduğu kimi atın tükündən götürüb onu azad edir.</p>	<p>4. İkinci gecə Məlikcümşüd keşik çəkərkən ağ atını öldürür. Atı gətirib mehtərə verir.</p>
<p>5. Üçüncü gecə İskəndər qara atını öldürür. Yenə atın tükündən çıxararaq onu azad edir.</p>	<p>5. Üçüncü gecə Məlikcümşüd kürən atını öldürür və yenə atı xəlvətcə mehtərə tapşırır.</p>
<p>6. Başqa bir padşah qızı şərt qoyur ki, kim atla yedinci mərtəbəyə sıçrasa, ona gedəcək.</p>	<p>6. Bir padşah şərt qoyur ki, kim onun qazdırdığı xəndəklərdən atla sıçrasa, qızlarını ona verəcək.</p>
<p>7. İskəndər hər üç atı işə salır, nəhayət, qara atın köməyi ilə mərci udur.</p>	<p>7. Məlikcümşüd hər üç atın köməyi ilə mərci udur.</p>

Yuxarıdakı müqayisə bu nağılların, kiçik fərqə baxmayaraq, eyni süjet xəttində inkişaf etdiklərini göstərir. Qəhrəmanların adı başqa, səciyyələri eynidir; atların rəngi, mərci udmaqda rolları yenə eynidir.

Lakin məzmunadakı bu yaxınlığa baxmayaraq, birinci nağıldakı sehirlilərlər (atların dilə gəlməsi, tük yandırmaqla hazır olmaları və i.a.), ikinci nağıldakı “mehtər” və s. kimi sözlər və həmçinin hadisələrin nisbətən daha real şəraitdə inkişaf etməsi “İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası” nağılının ikinci nağıla nisbətən daha qədim bir dövrə aid olduğunu göstərir.

“İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası” nağılı bununla bitməyir. İskəndər mərci udursa da, şah qızı ona vermir və

ondan üç sehirli şeylər istəyir: tac, dərya ilxısı və tutuquşu. Yaxşı diqqət edilirsə, yenə bu motivləri başqa Azərbaycan nağıllarında, xüsusən daha dolğun bir şəkildə “Ali-xan”¹ və “Bir uşağın sərgüzəşti”² nağıllarında tapmaq olar.

Beləliklə, bir tərəfdən “İskəndər Zülqərneynin İran padşahı ilə davası” nağılının Nizamidən daha irəli mövcud olan ədəbi sənədlərlə birləşməsi, xüsusən, onun müəyyən nöqtələrdə “Dədə Qorqud” dastanları ilə uyğun gəlməsi, digər tərəfdən ondakı bir sıra motivlərin müxtəlif Azərbaycan nağıllarında tərənnüm edilməsi; bəzi əsri tələblərə görə edilən əlavələrə baxmayaraq, nağılın daha qədim olduğunu göstərir. Çox ehtimal ki, bunun müəyyən variantı İskəndər haqqında Azərbaycanda yaranan ən qədim nağıllardan biri olmuşdur ki, böyük şair sonuncu poemasını yaradarkən onun məxəzləri cərgəsinə girmişdir.

Azərbaycan nağılları içərisində Süleyman peyğəmbərin və Sasani şahlarından Nuşirəvanın adı ilə bağlı olan bir sıra nağıllar vardır.

Bütün yaxın Şərqdə “Nuşirəvan adil” ləqəbi ilə tanınan sasanı şahı haqqında mövcud olan rəvayətlərin bir qismi Firdovsi yaradıcılığında istifadə edilmişdir. Xalq içərisində indi də yaşamaqda olan bu nağılların bəzisi Şahnamənin müvafiq epizodları ilə uyğun gəlir. Məsələn: “Nuşirəvan padşahın ədalətli olması”³ nağılıının birinci hissəsində olan əsas motivlər, demək olar ki, tamamilə Şahnamənin “Xəşm gereftane-Nuşirəvan bər Buzərcomehr və bənd fərmudənəş” parçasına uyğun gəlir. Hər iki əsər üçün eynilik təşkil edən əsas motivlər bunlardır:

1. Nuşirəvanın Buzərcomehr ilə ova çıxması.

---

¹ «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», XXVI, отд. 2, стр.44.

² «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», XXV, отд. 2, стр.88.

³ “Azərbaycan pioneri”, № 71 (206), 24/IX-1940, Bakı.

2. Buzərcomehrə ədalətsizcəsinə cəza verilməsi.
3. Buzərcomehrin öz ağıllı tədbiri nəticəsində həbsdən qurtarması.

Bu üç əsas motiv ətrafında hər iki əsərdə verilən təfərrüat bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlidir. Lakin bu fərqlər əsas süjet xəttini fərdiləşdirən və xüsusiləşdirən bir şəkildə deyildir. Məsələn: Firdovsinin ifadəsinə görə, Şahın bazubəndindəki inci və yaqutu sehirlə bir quş udduğundan şah inciyərək Buzərcomehri cəzalandırır. Nağıla görə isə, Buzərcomehrin atının ayağından içərisində ləl olan bir parça palçıq şaha toxunduğu üçün şah ona cəza verir. Habelə, Firdovsiyə görə, Buzərcomehr şahın dörd sifarişinə hər dəfə ağıllı cavab verdiyi üçün həbsdən azad olur, nağıla görə isə, Buzərcomehr müşkül bir məsələnin həllində şaha kömək etdiyi üçün azad olunur.

Hər halda birincidə haqsız cəza və ikincidə ağıllı tədbir nəticəsi hər ikisi üçün eynidir.

Firdovsi dastanı ilə uyğun gələn belə bir nağılın mövcud olması və bunun Nizami əsərlərində həmin planda ifadə edilməməsi göstərir ki, hər halda, Nizamidən daha əvvəl Azərbaycan xalqı içərisində Nuşirəvan adı ilə bağlı olan bir çox rəvayətlər və nağıllar varmış. Bununla biz “Nuşirəvan padşahın ədalətli olması” nağılının Firdovsi əsərlərindən xalqa keçmiş olduğunu iddia etmək istəmirik. Doğrudur, “Şahnamə çox tez Azərbaycanda intişar tapmış, hətta 1066-cı ildə özünə nəzirə olaraq Naxçıvanda Əsədinin “Gərşasbnamə”sinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Lakin belə bir nağılın Firdovsidən qabaq mövcud olduğunu və hətta onun əsərinə təsir etdiyini də təxmin etmək olar. Nağılın ikinci hissəsinin diqqətlə gözdən keçirilməsi belə bir fikir söyləməyə bizi cürətləndirir.

Bu hissə aşağıdakı planda inkişaf edir:

Buzərcomehr həbsdən qurtarıdıqdan sonra bir gün şahla ova çıxır. Xaraba bir kəndin ucuq divarları üstündə iki bayquşun baş-başə verdiyini görən Buzərcomehr qəhqəhə ilə gülür. Şahın təkidi üzrə nə üçün güldüyünü Buzərcomehr ona anladır.

Buzərcomehr qızın atası olan bayquşun süd haqqı olaraq xaraba kənd istədiyini və qayınata bayquşun məlum cavabını ona nağıl edir. Bu əhvalatdan sonra Nuşirəvan çox ədalətli olur.

Bundan sonra nağılda “ədalət zəncirini” tərpedən quşun əhvalatı verilir.

Nağılın ikinci hissəsini təşkil edən bu parçada Nizaminin məşhur “Ənuşirəvan, vəziri və bayquşlar” hekayəsi ilə uyuşan cəhətlər bunlardır:

1) Ənuşirəvanın ovda vəziri ilə xaraba divar üzərində iki bayquşa rast gəlməsi.

2) Bayquşların söhbəti.

3) Şahın ədalətli olması.

Son motiv, yəni Ənuşirəvanın ədalətli olduqdan sonra qa-pıdan “ədalət zənciri” asaraq xalqın şikayətlərini dinləməsi və boynuna ilan dolaşmış quşun şikayəti Nizami əsərində öz ifadə-sini tapmamışdır. Çox ehtimal ki, nağılın əslində bu motivi var-mış, lakin böyük şair “Sırrlar xəzinəsi”nin ümumi ideyasından asılı olaraq, daha gerçək görünən bu rəvayəti əfsanələrdən qis-mən xilas etmək niyyətilə və əsərin daha kəskin didaktik təsirini təmin etmək məqsədilə atmışdır. Nağıldakı bəzi təfərrüatın buraxılmış olması bu fikri əsaslandırır. Məsələn: nağılda vəzir bay-quşları gördükdə birdən qəhqəhə çəkib gülür. Nizamidə isə bu moment təməmilə buraxılmışdır. Çünki əvvələn, əsərin ciddi tonu və vəzirin rolu ilə belə bir gülüş arasında heç bir uyğunluq yoxdur. İkinci tərəfdən isə vəzirin şah yanında qəhqəhə çəkməsi kimi şahlar hüzurunda ədəbsizlik sayılan bir sifəti Nizami ağıllı təsvir etmək istədiyi bir vəzirə verə bilməzdi.

Bundan əlavə, xalq arasında həmin mövzuya həsr olunmuş ikinci bir nağıl da vardır ki, hadisələrdə həm Nizaminin yuxarıda göstərilən hekayəsi və həm də “Nuşirəvan padşahın ədalətli olması” nağılının ikinci hissəsi ilə uyğun gəldiyi halda, ideya etibarilə onlardan ayrılır. Bunu aşağıdakı müqayisədə yaxşı görmək olur:

ƏNÜŞİRƏVAN, VƏZİRİ VƏ BAYQUŞLAR

Nizami yaradıcılığında	“Nuşirəvan padşahın ədalətli olması” nağlında	Firdovsi yaradıcılığında	“Nuşirəvan padşah ilə bayquş” ^x nağlında
1. –	1. Nuşirəvan Buzərcomehr ilə ova çıxır.	1. Nuşirəvan Buzərcomehr ilə ova çıxır.	1. –
2. –	2. Nuşirəvan ədalətsizliklə Buzərcomehri cəzalandırır.	2. Nuşirəvan ədalətsizliklə Buzərcomehri cəzalandırır.	2. –
3. –	3. Buzərcomehr öz ağıllı tədbiri ilə xilas olaraq əvvəlki mövqeni tutur.	3. Buzərcomehr öz ağıllı cavabları ilə azad olaraq əvvəlki mərtəbəyə qalxır.	3. –
4. Nuşirəvan ovda vəziri ilə ordudan ayrılır.	4. Bir gün yenə Nuşirəvan Buzərcomehr ilə ova çıxır.	4. –	4. Zülmkar Nuşirəvan qoşunu və vəziri ilə ova çıxır.
5. Uçuq divar üstündə iki bayquşun nə danışdığını vəzirdən öyrənir.	5. Uçuq divar üstündə iki bayquşun nə danışdığını Buzərcomehrdən öyrənir.	5. –	5. Uçuq divarda iki bayquşun nə danışdığını təkidlə vəzirdən öyrənir.
6. Bayquşların sözündən ibrət götürərək Ənuşirəvan ədalətli bir şah olur.	6. Bayquşların sözündən ibrət götürərək Ənuşirəvan ədalətli olur.	6. –	6. Bayquşların sözü Nuşirəvanı çox qəzəbləndirir.

^xNağıl. “Müəllimə kömək” jurnalında çap olunmuşdur, № 4-5, Bakı 1940.

7.	–	7. Bargahda ədalət zənciri asaraq şikayətləri şəxsən qəbul edir.	7.	–	7. Bayquşları öldürmələrini qoşun əhlinə əmr edir və onları ölümlə təhdid edir.
8.	–	8. Ədalət zənciri o qədər şöhrət tapır ki, boynuna ilan dolaşmış bir quş da şikayətə gəlir. Şah güzgünün köməyi ilə ilanın incimədən açılmasına səbəb olur. Hər ikisi ədalət qapısından razı gedirlər.	8.	–	8. Qoşun əhli bayquşları öldürə bilməyib qorxudan iki başqa bayquş tutur və şaha gətirirlər. Nuşirəvan onların başını üzmək istərkən quşlar uçur.

Yuxarıdakı müqayisədən görüldüyü kimi, ikinci sütunda yerləşmiş olan nağıl 1, 2, 3-cü planda yalnız Firdovsi ilə, 6-cı planda yalnız Nizami ilə və nəhayət, 4-5-ci planda isə həm Nizami, həm də ikinci nağılla birləşir. İkinci sütundakı 7 və 8-ci plan isə 4-cü sütundakından tamamilə fərqli bir məzmun və ideyanı inkişaf etdirir.

İkinci sütundakı nağılın bir tərəfdən Firdovsi ilə birləşməsi, ikinci tərəfdən isə eyni temaya həsr olunmuş Nizami əsəri və başqa bir nağılla müəyyən motivlər ətrafında birləşməsi həmin nağılın həm ilkinliyini, həm də geniş yayılmış olduğunu göstərir.

Nizami yaradıcılığında öz ifadəsini tapmış və ona təsir etmiş Azərbaycan nağılları və dastanları çoxdur. Biz burada həmin təsiri daha kəskin surətdə göstərən kiçik bir məsələni də göstərməklə kifayətlənirik.

“Yeddi gözəl”in başlanğıcında Nizami Bəhramin ovçulu-
ğunu təsvir edirkən deyir:

چون کمند شکار بگرفتی
گور زنده هزار بگرفتی
بیشتەر گور کاورید به بند
یا به بازو فکند یا به کمند
گور اگر صد گرفت پشناپشت
کمتر از چار ساله هیچ نکشت
خون آن گور کرده بود حرام
که نبودش چهار سال تمام
نام خود داغ کرد بر پایش
داد سرهنگی بیابانش
هرکه زان گور داغدار یکی
زنده بگرفتی از هزار یکی
چون که داغ ملک بر او دیدی
گرد آزار او نگر دیدی
بوسه بر داغگاه او دادی
بندی را ز بند بگشادی

[Çon kəmənde-şekar begrefti
Qure-zende hezar begrefti
Biştər qur kavərid be bənd
Ya be bazı fekənd, ya be kəmənd
Qur əgər səd gereft poşt-a-poşt
Kəmtər əz çar sale hiç nəkoşt
Xune-an qur kərde bud həram
Ke nəbudəş çəhar sal təmam
Name-xod dağ kərd bər payəş
Dad sərhangiyə-beyabanəş
Hər ke zan qure-dağdar yeki
Zende begrefti əz hezar yeki
Çonke dağə-məlik bər u didi
Gerde-azare-u nəgərdidi
Buse bər dağqahe-u dadi
Bəndiira ze bənd beqoşadi]

“Ov kəməndini götürəndə (Bəhram) minlərlə diri gur tutardı. Bu qədər çoxlu gur ki tutmuşdu onları ya qol gücü ilə, ya da kəməndlə tutmuşdu. Yüz gur dalbadal yıxsaydı dörd yaş olmaları öldürməzdi. Dörd yaş bitməmiş gurun qanını haram eləmişdi. Onların buduna dağ basaraq azad edərdi. Hər kəs o dağ basılmış gurların mində birini [diri] tutsaydı, şahın dağını onda görəni kimi ona əziyyət verməzdi. Onun dağını öpərdi və tora düşmüşü tordan azad edərdi” (“Yeddi gözəl”dən).

“Şahnamə”də Bəhramın altmış üç illik şahlığı, xüsusən, onun ovçuluğunun təsviri böyük bir yer tutduğu halda, bu motiv və rast gəlmək mümkün deyil.

Dədə Qorqud dastanlarından “Bəkil oğlu İmranın boyunda” Bəkilin igidliyi belə təsvir olunur: “Üç yüz altmış altı ali ova minsə, qanlı geyik üzərinə yerləş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı, həmin yayı biləyindən çıxarardı, buğanın, sığının boyuna atardı, çəkib durquzardı. Arıq olsa, qulağın dələrdi, o da bəlli olsun deyə, amma simiz olsa, boğazlardı, əgər bəylər keyik ovlasa, qulağı dəlik olsa, Bəkil suncudur – deyə Bəkilə göndərlərdi”.¹

Nizamidən və Dədə Qorquddan gətirdiyimiz hər iki parçada əsas motiv – ovu tutub nişanlamaq və azad etmək tamamilə eynidir.

Bundan əlavə, həm Bəhram, həm də Bəkil ona görə öz ovlarını nişanlayırlar ki, başqa igidlər onların azad etdikləri ova toxunmasınlar.

Buradakı fərqlər yalnız detallardadır. Belə ki, birincidə gur balası azad olunur, ikincidə isə arıq keyik; birincidə nişan olaraq gurun buduna dağ basılır, ikincidə keyikin qulağı deşilir və s.

Buradakı ana xəttin eyni olması həmin motivin Nizamidən çox əvvəl yerli xalq dastanlarında və nağıllarında geniş mövqe tutduğunu göstərir ki, böyük şair özünəməxsus bir ustalqla onu işləyib öz yaradıcılığında ifadə etmişdir.

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud, səh.125.

Nizami yaradıcılığında əks olunmuş Azərbaycan nağıllarının müqayisəsini vermək özü-özlüyündə çox geniş və maraqlı bir mövzudur. Biz onların hamısını burada əhatə etmək fikrində deyilik. Onsuz da yuxarıda verilən nümunələr, doğrudan da, böyük şairin zəngin xalq poeziyası xəzinəsindən bacarıqla istifadə edərək öz ölməz əsərlərini yaratmış olduğunu göstərmək üçün kafidir.

ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏR

Məlum olduğu üzrə, atalar sözü və məsəllər əsas etibarilə real həyat üzərində davamlı müşahidə məhsuludur. Buna görədir ki, böyük Nizami xalq məişətinin ayrı-ayrı sahələrini çox qısa, lakin olduqca dərin bir məna ilə ifadə edən atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmiş və ölməz əsərlərini bu qiymətli incilərlə bəzəmişdir.

“Xəmsə”də Azərbaycan xalqı arasında hal-hazırda işlənən yüzlərlə və minlərlə məsəllər və atalar sözləri vardır. Bütün bu məsəllər Nizami yaradıcılığının ana xətti və onun əsərlərindəki baş ideya ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Nizami yaradıcılığında istər məzmun və istərsə ideya xalq arzularının tərənnüm edilməsinə tabe edilmişdir.

Onun əsərləri geniş xalq kütlələrinin hökmdarlara, dövlət xadimlərinə verdiyi ictimai tələblərin poetik ifadəsidir. Xalqın azadlıq duyğuları istər “Sırrələr xəzinəsi”ndə olan “Soltan Səncər və qoca qarı”, “Ənuşirəvan, vəzir və bayquş”, “Zalım padşah və doğrucu zahid” və s. kimi kiçik hekayələrdə və istərsə “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” kimi böyük əsərlərdə başlıca məsələ kimi irəli sürülmüşdür.

Bu çox qəribədir. Çünki xalqa bağlı olan Nizami xalqın istək və arzularını, onun hakim təbəqələrə qarşı mənfi münasibətini, xalqın məişət və əhvali-ruhiyyəsini ifadə edən və xalq müxəyyələsinin məhsulu olan qısa, sadə və hikmətli atalar sözü və məsəllərdən istifadə etməyə bilməzdi.

Nizami atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərkən onların xalqdan götürülmüş olduğunu qeyd etməyi unutmur. O, bu xüsusda “Xosrov və Şirin”də “İldəgizin mədhi” parçasında deyir:

چه خوش گفت آن سخنگوی جهانگرد
که دیر آی و درست آی ای جوانمرد

[*Çe xoş qoft an soxənquye-cəhangərd*
Ke dir ay o dorost ay ey cəvanmərd]

“Nə gözəl demiş o dünyaları dolaşan deyici “gec gəl, amma yaxşı gəl, ey cavanmərd (“Xosrov və Şirin”dən).

Bu beytin birinci misrası oxucuya xitab və onun diqqətini səfərbərliyə almaq vəzifəsini görür. Məqsəd oxucunu ikinci misranı qiymətləndirməyə hazırlamaqdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün şair təkcə ikinci misrada söyləyəcəyi fikri birinci misrada tərifləməklə kifayətlənmir. O, həm də bu fikrin dünyagörmüş, həyatın yaxşısını-pisini, isti-soyuğunu dadmış adamların həyati hadisələri ümumiləşdirərək ondan çıxardıqları qiymətli nəticəni yaxşı dinləməyə, yaxşı başa düşməyə oxucunu hazırlamaq istəyir. Şübhəsiz ki, buradakı “dünyaları dolaşan deyici” konkret bir şəxsiyyət deyildir. Bu ifadənin altında əsrlərdən bəri həyati hadisələri sınaqdan çıxara-raq ondan doğru nəticə çıxaran xalq mühakiməsi, xalq yaradıcılığı, xalq fəlsəfəsi nəzərdə tutulur.

İkinci misrada olduqca qısa və dolğun bir şəkildə işlədilən fikir hal-hazırda Azərbaycan xalqı arasında müxtəlif variantlarda işlənir.

1. Gec-gec getsən, - xoş gəldin,
Tez-tez getsən, - nə üçün gəldin.

2. Gec-gec görünən tez sevinər.

3. Qonaq bir gün olar.

4. Qonaq bu il buradadır,

Gələn il də sərəsər (ironiya ilə deyilir).

5. Qonaq əvvəl gələndə gül üstə oturur, sonra gələndə çul üstə oturur, üçüncü dəfə gələndə kül üstə oturur və i.a.¹

Eyni fikri yürüdən müxtəlif atalar sözündən başqa xalq içərisində, həm də bir çox hekayələr, nağıllar və rəvayətlər vardır. Molla Nəsrəddin lətifələrindən “Suyunun suyu” lətifəsində [yürü]dülən başlıca fikir yenə yuxarıda atalar sözlərindəki “tez-gez getsən, - nə üçün gəldin” fikrinin epik ifadəsidir.

Folklorçuların tədqiqatı göstərmişdir ki, atalar sözü və mə-

---

¹ Burada verilən bütün atalar sözü və məsəllər Ə.Hüseynovun “Atalar sözü” kitabından götürülmüşdür. Bakı, Azərnəşr, 1939.

səllər çox zaman müəyyən məişət məsələləri ətrafında xalq tərəfindən düzəlmiş nağılların yığcam və bitmiş ifadəsidir. Bu xüsusda Y.M.Sokolov deyir: “Məsələrin ən çoxu real həyat üzərində aparılan bilavasitə müşahidələrdən doğmuşdur...”¹

Qonağa fəvqəladə hörmət etmək Azərbaycan xalqı içərisində çox qədimdən bəri yayılmış adətlərdən biridir. Dədə Qorqud dastanlarında “Dərsə xan oğlu Buğacın” boyunda, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək” boyunda və s. qonağa hörmət etmək motivlərinə dəfələrlə rast gəlirik. Yuxarıdakı “Suyunun suyu” lətifəsində xalq məişətinin bu gözəl və tarixi ənənəsindən sui istifadə edənlər qamçılanır. Çünki yaxşı diqqət edilsə, Mollaya dovşan gətirən kəndli və onun qohumları dostluq xatirəsi üçün deyil, özlərinin həftəbazarındakı alver işləri, şəxsi mənfəətləri üçün şəhərə gəlir və şəhərdəki xərclərini yüngülləşdirmək məqsədilə özlərini Mollanın evinə verirlər. Onların hər dəfə “qonaq” gəlirkən özlərini aralarındakı “dostluq-tanışlıq” münasibətinin yeganə nişanəsi olan dovşanla tanıtmaları bu cəhətdən çox xarakterikdir. Beləliklə, Molla Nəsrəddin lətifələri daha sonrakı dövrün bədii yaradıcılıq məhsulu olsa da, yuxarıda gətirilmiş lətifədə ən qədim adət və ənənələrimizdən biri olan qonaq və qonağa hörmət adətinin təhrif edilməsinə qarşı ciddi çıxış edilir və bu adətdən doğru və yerində istifadə etmək lüzumu təbliğ olunur ki, bu cəhət də həmin lətifəni ideya etibarilə bir tərəfdən yuxarıda gətirilən məsələlər, atalar sözləri ilə, ikinci tərəfdən də Nizamidən gətirilən müvafiq beytlə birləşdirir. Eyni zamanda söylənilən bu faktlar Nizamidən gətirdiyimiz beytdəki fikrin Azərbaycan xalq məişətindən götürülmüş olduğunu göstərir.

Böyük şairin üslubunda kiçik, lakin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, o, xalq yaradıcılığından istifadə edərkən, xüsusən atalar sözü və məsələləri öz əsərlərində işlədərkən elə oradaca həmin fikrin özündən əvvəl xalq arasında dolaşdığını, xalq yaradıcılığının məhsulu olduğunu xüsusi bir

---

¹ Y.M.Sokolov. Rus folkloru, Moskva, 1939, səh.201.

ustalıqla qeyd edir. Yuxarıda verilmiş beytin birinci misrasında açıq görüldüyü kimi, Nizami özünü həmin fikrin müəllifi kimi qələmə vermir. Əksinə olaraq, onun “dünya görmüş deycilər”, “ata-babalar” tərəfindən söylənmiş olduğunu açıq-açığına elan edir.

Nizaminin xalqa arxalanması, xalqın hikmət kitabından istifadə etməsi heç də onun əzəmət və qüdrətini kiçiltmir. Çünki o bilir ki, böyük söz sənətkarları həmişə xalq yaradıcılığından istifadə etmişlər. Çünki o bilir ki: “ən dərin və parlaq, bədii mükəmməl qəhrəman tipləri folklorla – zəhmətkeş xalqların şifahi yaradıcılığı ilə meydana gəlmişdir”¹.

Böyük şairin atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərkən özünü avtor kimi qələmə verməməsini aşağıdakı beytlərdə daha aydın görmək olur:

“Bu yolun fərraşından eşitməmişəm ki, hər kəs quyu qazsa, özü o quyuya düşər” (“Xosrov və Şirin”də).

İkinci misrada söylənən fikir indi də “Dərin quyu qazan özü düşər”, “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Dərin qaz, gen qaz, axırda özün düşəcəksən” formalarında xalq arasında işlənir.

شنیده ز پیران دینار سنج
که زر زر کشد در جهان گنج گنج

[*Şenide ze pirane-dinar sənc*
Ke zər zər keşəd dər cəhan gənc-gənc]

“Dinar fərqləndirən qocalardan eşitmiş ki: qızıl qızılı gətirər, xəzinə-xəzinəni” (“Şərəfnamə”dən). Bu məsəlin eyni olaraq “pul pulu gətirər” məsəli indi də xalq arasında işlənir.

بخندید صراف آزاده مرد
وز آمیزش زر بد و قصه کرد
که بسیار ناید بر اندکی
یکی با صد آید نه صد با یکی

[*Bexəndid sərrafe-azadəmərd*
Vəz amizeşe-zir bər u qesse kərd]

¹ M.Qorkiy. Sovet ədəbiyyatı (Sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayında məruzə), Moskva, 1934.

Ke besyar nayəd bərə-əndəki

Yeki ba səd ayəd nə səd ba yeki]

“Azad kişi olan sərraf güldü və aşağıdakı nəsihətdən ona nəql etdi:

Çox azın yanına gəlməz, bir yüzə qoşular, yüz birə qoşulmaz” (“Şərəfnamə”dən).

Azərbaycan xalqı içərisində bu məsəl “az çoxa tabedir” şəklində işlənir.

چنين زد مثل شاه گویندگان

که یابندگان جویندگان

[*Çenin zəd məsəl şahe-quyəndeqan*

Ke yabəndeqanənd cüyəndeqan]

“Deyicilərin şahı belə məsəl vurmuş:

Axtaranlar taparlar” (“Şərəfnamə”dən).

Xalq arasında bu qədər çox işlənən

“Axtaran tapar” həmən məsəlin eyni deyilmidir?

چه خوش گفت فرزانه پیش بین

زبان گوشتین است و تیغ آهنین

[*Çe xoş qoft fərzaneye-pişbin*

Zəban quştin əst o tiğ ahənin]

“İrəlini görən ağıllı nə xoş demiş:

Dil ətdəndir, qılınc dəmirdən” (“Şərəfnamə”dən).

El arasında “dilın sümüyü olmaz”, “dil ətdəndir” deyə işlənən məsəl bunun eynidir.

Bütün bu parçalardan göründüyü kimi, böyük şair öz əsərlərində işlətdiyi məsəllərin və atalar sözlərinin özündən daha əvvəl mövcud olduğunu və bu sözlərin “deyicilər şahı”, “irəlini görən ağıllılar”, “azad kişilər”, “qədir-qiymət bilən qocaların” sözü olduğunu, bir sözlə, xalq sözü olduğunu böyük bir məmnuniyyət hissilə etiraf edir.

Nizaminin əsərlərində Azərbaycan xalqının və eləcə də Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənələrini, mərasim, məişət məsələlərini, dini etiqadlarını və s. əhatə edən saysız məsəllər və atalar sözləri vardır. Onların hamısını burada saymağa ehtiyac

görməyərək, xalq içərisində ən çox işlənən və hal-hazırda böyükdən kiçiyə bütün azərbaycanlılara məlum olanlarını mövzular üzrə müxtəsrəcə qeyd etməklə kifayətlənirik. Aydın məsələdir ki, daha sonrakı həyat tərzi və ictimai münasibətlə əlaqədar olaraq yaranan atalar sözü və məsəlləri Nizami yaradıcılığında axtarmaq artıqdır. “Xəmsə”də olan məsəllər və atalar sözü içərisində yerli əhalinin ictimai məişəti, peşəsi, adət-ənənəsi və mədəniyyəti ilə əlaqədar olanları çoxdur. Nizaminin dövrü üçün kəndlilik, ticarət və sənətkarlıq xarakter peşə olduğu kimi, bunlarla əlaqədar olan atalar sözü və məsəllərə də onun əsərləri içərisində daha çox rast gəlmək olur. Aşağıda bunların bir qismi verilir.

Nizami əsərlərində işlənmiş	El arasında məsələ və atalar sözü şəklində indi də işlənir
<p>1. چه خوش گفت آن سخنگوی جهانگرد . که دیر آی و درست آی ای جوانمرد <i>[Çe xoş qoft an soxənquye-cəhangərd Ke dir ay o dorost ay ey cəvanmərd]</i> “Nə gözəl demiş dünyaları dolaşan deyici: Gec gəl, lakin [düz] gəl, ey cavənmərd” (“Xosrov və Şirin”dən)</p> <p>2. همه جا دزد از بیگانه خیزد بد است آن دزد که از خانه خیزد <i>Həmə ca dozd əz biqane xizəd, Bəd əst an dozd ke əz xane xizəd</i> “Hər yerdə oğru özgələrdən olar; Ev oğrusu pis olar”. (“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>3. چه آنجا کن کز او آبی بر آید رگ آنجا زن کز او خونی گشاید <i>Çəh anca kon kəz u abi bər ayəd Rəg anca zən kəz u xuni qoşayəd</i> “Quyunu orada qaz ki, su çıxsın, O adamın damarını vur ki, ondan qan çıxsın”. (“Xosrov və Şirin”dən).</p>	<p>1. Gec-gec getsə xoş gəldin, Tez-tez getsə, nə üçün gəldin.</p> <p>2. Ev oğrusu pis olar, Ev oğrusu duyulmaz.</p> <p>3. Damara bax, qan al.</p>

<p>4. نینیی مرغ چون بی وقت خواند بجای پر فشاندن سر فشاند</p> <p><i>Nəbini morğ çon bivəqt xanəd Becaye-pər feşandən sər feşanəd</i> “Görməmişən ki, toyuq vaxtsız banlayanda, qanad əvəzinə başını salar”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>5. خروسی که بیگه نوا بر کشید سرش را بیگه باز باید برید</p> <p><i>Xorusi ke bigəh nəva bər keşid Sərəşra pegəh baz bayəd borid</i> “Vaxtsız banlayan xoruzun başı tez vurulmalıdır”.</p> <p>6. ترسم ز رسن که مار دیدم چه مار که ازدها گزیدم</p> <p><i>Tərsəm ze rəsən ke mar didəm Çe mar ke əjdəha gəzidəm</i> “İpdən qorxuram, çünki ilan görmüşəm, ilan nədir, əjdaha məni sanmışdır”.</p> <p>(“Leyli və Məcnun”dan).</p> <p>7. هر کسی در بهانه تیز هوش است کس نه گوید که دوغ من ترش است</p> <p><i>Hər kəsi dər bəhanə tizhuş əst Kəs nə quyəd ke duğə-mən torş əst</i> “Hər kəs bəhanə axtarmaqda zirəkdir; heç kəs deməz ki, mənim ayranım turşdur”.</p> <p>(“Yeddi gözəl”dən).</p> <p>8. منم شیر زن گر تونی شیر مرد چه ماده چه نر شیر وقت نبرد</p> <p><i>Mənəm şirzən gər toi şirmərd Çe madə çe nər şir vəqte-nəbərd</i> “Sən aslan kişisənsə, mən də aslan qadınam. Döyüş vaxtı aslanın nə ərkəyi, nə dişisi”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>9. مثل زد درین آنکه فرزانه بود که بر ناید از هیچ ویرانه دود</p> <p><i>Məsəl zəd dərin anke fərzane bud</i></p>	<p>4. Vaxtsız banlayan xoruzun başı kəsilər.</p> <p>5. “.....” “.....”</p> <p>6. İlan vuran ala çatıdan qorxar.</p> <p>7. Heç kəs öz ayranına turş deməz.</p> <p>8. Aslanın nə erkəyi, nə dişisi. Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.</p> <p>9. Xarabadan tüstü çıxmaz.</p>
---	---

<p><i>Ke bər nəyəd əz hiç virane dud</i> “O ağıllı bu işdə belə məsəl çəkdi: Heç viranədən tüstü çıxmaz”. (“İqbalnamə”dən).</p>	
--	--

Real həyat və məişət üzərində bilavasitə müşahidələrdən çıxarılmış nəticələrin ifadəsi olan çoxlu məsəllərdən və atalar sözündən başqa, böyük şairin əsərlərində hərbi feodal dövrün təsərrüfat quruluşunun, kəndli təbəqələrində yaratmış olduğu ləng və atil psixolojini və dünyagörüşü ifadə edən atalar sözü və məsəllər də vardır.

Nizami əsərlərində	Xalq yaradıcılığında
<p>1. نیاید راهرو که زود راند کسیکه زود رانده زود ماند <i>Nəbəyəd rahrov ke zud ranəd</i> <i>Kəsi ke zud rande zud manəd</i> “Yolçu iti qaçmamalıdır, İti qaçan tez dayanar”. (“Xosrov və Şirin”dən).</p>	<p>1. a) Tələsən ayaq büdrər, b) Tələsən gecəyə (tərsə) düşər v) Yüyürən yıxılır. q) Yavaş gedən çox gedər.</p>
<p>2. گر سخن راست بود جمله در تلخ بود تلخ که الحق مر <i>Gər soxəne-rast bovəd comle dorr</i> <i>Təlx bovəd təlx ke əlhəqq morr</i> “Əgər doğru sözlərin hamısı dürr ol- sa, yenə acı olar, çünki haqq acıdır”. (“Məxzənül-əsrar”dan)</p>	<p>2. Düz söz acı olar.</p>
<p>3. نظامی بر سر افسانه شو باز که مرغ پند را تلخ آمد آواز <i>Nezami bər səre-əfsane şov baz</i> <i>Ke morğə- pənd ra təlx aməd avaz</i> “Nizami, əfsanə üstünə qoş, çünki nəsihət quşunun səsi acı olur”. (“Xosrov və Şirin”dən).</p>	<p>3. “.....”</p>
<p>4. موجو بالا تر از جولان خود جای مکش بیش از کلیم خویشتن پای <i>Məcu balatər əz covlane-xod cəy</i> <i>Məkəş biş əz kelime-xiştən pay</i> “Özünə layiqindən yuxarı yer</p>	<p>4. Ayağını yorğanına görə uzat.</p>

<p>axtarma; öz ayağını kilimindən kənara çıxarma”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>5. به اندازه کن پا براندازه خویش که باشد میان نه اندک نه بیش</p> <p><i>Be əndaze kon pa bər əndaze xiş</i> <i>Ke başəd miyan nə əndək nə biş</i> “Ayağını öz yorğanına görə uzat, Belə ki, nə artıq, nə də əskik olmasın”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən)</p> <p>6 بزور و زرق کسب اندوزی خویش نشاید خورد بیش از روزی خویش</p> <p><i>Bezur o zərq kəsbənduziye-xiş</i> <i>Nəşayəd xord biş əz ruziye-xiş</i> “Çox qazanmaq, azuqə yığmaq yolu ilə öz qismətindən artıq yemək olmaz”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>7. فراوان خزینہ فراوان غم است کم است انده آن را که دنیا کم است</p> <p><i>Feravan xəzine feravan ğəm əst</i> <i>Kəm əst əndoh anra ke donya kəm əst</i> “Çoxlu xəzinə çoxlu qəmdir, malı az olanın qəmi də az olar”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>8. امید خویش بهتر است از خورش به وعده بود زیره را پرورش</p> <p><i>Omide-xoriş behtər əst əz xoreş</i> <i>Bevə`de bovəd zirə ra pərvərəş</i> “Yemək ümidi yeməkdən daha yaxşıdır, zirəni səbr ilə becərmək olar”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>9. طلبکار گوهر که کانی کند به پندار امید جانی کند</p> <p><i>Tələbkare-qouhər ke kani kənəd</i> <i>Be pendare-ommid cani kənəd</i> “Gövhər ümidi ilə kənkənlik edən adam, umudla zəhmət çəkir”.</p>	<p>5. “.....”</p> <p>6. Qismətdən artıq yemək olmaz.</p> <p>7. Pulu az olanın qəmi az olar.</p> <p>8. Yeməkdənsə umud yaxşıdır.</p> <p>9. “.....”</p>
---	---

<p>(“İqbalnamə”dən).</p> <p>10. یکی داد باغی به بی توشه ای ندادش ز باغ آن دیگر خوشه ای</p> <p><i>Yeki dad baği be bi tuşeyi</i> <i>Nədadəş ze bağ an digər xuşeyi</i></p> <p>“Biri bir yoxsula bağ verdi. O isə bağdan ona bir salxım da vermədi”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>11. چو کشته شد از بهر ما چند چیز ز بهر کسان ما بکاریم نیز</p> <p><i>Ço kəşte şod əz bəhre-ma çənd çiz</i> <i>Ze bəhre-kəsan ma bekarim niz</i></p> <p>“Bizim üçün bir neçə şey əkildiyi üçün biz də başqaları üçün əkməliyik”.</p> <p>(“Yeddi gözəl”dən)</p> <p>12. نه هر رودی بود با زخم هم پشت نه یکسان روید از دستی ده انگشت</p> <p><i>Nə hər rudi bovad ba zəxm həm poşt</i> <i>Nə yeksan ruyəd əz dəsti dəh ənqoşt</i></p> <p>“Hər rud (çalğı aləti) eyni zərbələrlə həm ahəng ola bilməz, bir əldə on barmaq bir cür bitməz”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p>	<p>10. Ata oğula bağ verdi, oğul ataya salxım qıymadı.</p> <p>11. Əkiblər yemişik, əkərik yeyərlər.</p> <p>12. Beş barmağın beşi də bir deyil.</p>
---	--

Yuxarıda gətirilən bütün bu atalar sözü və məsəllər orta əsr patriarxal kəndinin təsərrüfat geriliyi ilə əlaqədar olan süstlük, qəzavü-qədərə inanmaq, mövhumatçılıq əhvali-ruhiyyəsini ifadə edən və şübhəsiz o zamandan bəri xalq arasında dolaşan atalar sözləridir ki, şairin əsərində əks edilmişdir.

Nizaminin yaşayıb yaratdığı dövr eyni zamanda Azərbaycanda şəhər ticarətinin və sənətkarlığın yüksək inkişafı dövrü idi. Nizami yaradıcılığında tacirlərin əhvali-ruhiyyəsini xarakterizə edən, kəndlilərin tacir və fedallara qarşı münasibətini göstərən və sənətkarların real həyatından və məişətindən götürülmüş məsəllər və atalar sözü də az deyildir:

Nizami yaradıcılığında	Xalq arasında
<p>1. مال به صد خنده به تاراج داد رفت به صد گریه به پا ایستاد</p> <p><i>Mal be səd xənde be tarac dad Raft be səd gerye be pa istad</i></p> <p>“Malımı yüz gülüşlə taraca verdi, gedib yüz ağlamaqla ayaq üstdə durdu”.</p> <p>(“Sırrlər xəzinəsi”ndən).</p>	<p>1. Əl ilə verib, ayaqla yüyür.</p>
<p>2. منتظر داد به دادی شود و آمده باد به بادی شود</p> <p><i>Montəzere-dad be dadi şəvəd Vaməde bad be badi şəvəd</i></p> <p>“Ədalət intizarı çəkən axırda ədalətə çatar; küləklə gələn isə bir küləklə də yox olar”.</p> <p>(“Sırrlər xəzinəsi”ndən).</p>	<p>2. Yel ilə gələn yel ilə gedər.</p>
<p>3. چو باران که یک یک مهیا شود شود دجله آنگه به دریا شود</p> <p><i>Ço baran ke yek-kek mohəyya şəvəd Şəvəd Declə angəh be dərya şəvəd</i></p> <p>“Yağış damcı-damcı toplaşib axırda Dəclə olar və dənizə axar”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p>	<p>3. Dama-dama göl olar.</p>
<p>4. دریا که چنین فراخ روی است جمع آمد قطره های جوی است</p> <p><i>Dərya ke çənin fərax ruyəst Cəm` aməde-qətrehayə-cuyəst</i></p> <p>“Bu qədər geniş sahəsi olan dəniz arx damcılarının bir yerə toplaşmasından əmələ gəlmişdir”.</p> <p>(“Leyli və Məcnun”dan).</p>	<p>4. “.....”</p>
<p>5. شنیده ز پیران دینار سنج که زر زر کشد گنج گنج</p> <p><i>Şənidə ze pirane-dinarsənc Ke zər zər keşəd gənc gənc</i></p> <p>“Dinar fərqləndirən qocalardan eşitmişdir ki, qızılı qızıl, xəzinəni xəzinə çəkər”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p>	<p>5. Pulu pul götürər.</p>

<p>6. بدین ترس بگذار این کین گرم که آهن به آهن توان کرد نرم</p> <p><i>Bedin tərs boqzard in kine-gərm</i> <i>Ke ahən be ahən təvan kərd nərm</i> “Bu qorxu ilə bu qızgın kindən əl çəkdi, çünki dəmiri dəmirlə yumşaltmaq olar”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>7. از آن خوش دلی بهره یابم مگر که آهن به آهن شود کارگر</p> <p><i>Əz an xoşdeli bəhrə yabəm məgər</i> <i>Ke ahən be ahən şəvəd kərgər</i> “O ürəyi xoş olandan bəlkə bəhrə götürəm, Çünki dəmirə dəmir kar edər”. (“Şərəfnamə”dən).</p>	<p>6. Dəmiri kürədən dəmir çıxarar.</p> <p>7. “.....”</p>
--	---

Bunlardan əlavə Nizaminin əsərlərində çoxlu didaktik və əxlaqi xarakterdə olan atalar sözü vardır ki, onların da bir qismini burada göstərməyi lazımi bildik:

Nizami yaradıcılığında	Xalq arasında işlənən variantlar
<p>1. گریه بود کز سر هم پوستی بچه خود را خورد از دوستی</p> <p><i>Qorbe bovəd kəz səre-həm pusti</i> <i>Bəççəye-xodra xorəd əz dusti</i> “Pişik, ola bilər ki, həmcinslik və dostluq üzündən öz balasını yesin”. (“Sırrlar xəzinəsi”ndən).</p> <p>2. بیا تا کز نشینم راست گویم <i>Bəya ta kəz neşinəm rast quyəm</i> “Gəl, əyri oturaq, düz danışaq”. (“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>3. چو کوران چند لعل از سنگ پرسم چو ره بینم چرا فرسنگ پرسم</p> <p><i>Ço kuran çənd lə`l əz səng porsəm</i> <i>Ço rəh binəm, çera fərsəng porsəm.</i> “Lə`li nə vaxtadək korlar kimi daş- dan soruşum, yolu görə-görə nə üçün məsafəni (fərsəng-ağac) soruşum”.</p>	<p>1. Pişik öz balasını istədiyindən ye- yər.</p> <p>2. Əyri oturaq, düz danışaq.</p> <p>3. Görükən kəndə nə bələd.</p>

<p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>4. دل من در حق من رای بد زد به دست خود تبر بر پای خود زد</p> <p><i>Dele-mən dər həqqe-mən rə`ye-bəd zəd</i></p> <p><i>Bedəste-xod tərbər bər pəye-xod zəd</i></p> <p>“Könlüm mənim haqqımda pis rəy [verdi], öz əli ilə öz ayağına balta vurdu”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>5. کلیم خویشتن را هر کس از آب تواند در کشید ای دوست مشتتاب</p> <p><i>Kelime-xiştənra hər kəs əz ab</i></p> <p><i>Təvanəd dər keşid ey dust məştəb</i></p> <p>“Ey dost, tələsmə, hər kəs öz kilimini sudan çıxara bilər”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>6. کسی کندازد و بر آسمان سنگ به آزار سر خود دارد آهنگ</p> <p><i>Kəsi kəndazəd o bər asəman səng</i></p> <p><i>Be əzare-sərə-xod darəd ahəng</i></p> <p>“Göyə daş atan adam öz başını incitməyə başlamışdır”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>7. مگر نشنیدی از فراش این راه که هر که چه کند اوفتد در چاه</p> <p><i>Məgər neşnidi əz fəraşe-in rah</i></p> <p><i>Ke hər ke çəh kənəd uftəd dər çah</i></p> <p>“Bu yolun fərraşından eşitmişsənmi ki, hər kəs quyu qazsa özü düşər”.</p> <p>(“Xosrov və Şirin”dən).</p> <p>8. دیر است که تا جهان چنین است بی نیش مگس کم انگین است</p> <p><i>Dir əst ke ta cəhan çenin əst</i></p> <p><i>Binişe-məgəs kəm əngəbin əst</i></p> <p>“Çoxdandır ki, dünya belədir, arı sancması olmadan bal azdır”.</p> <p>(“Leyli və Məcnun”dan).</p> <p>9. در ناامیدی بسی امید است پایان شب سیه سفید است</p> <p><i>Dər naomidi bəsi امید əst</i></p>	<p>4. Öz əli ilə ayağına balta vurur.</p> <p>5. Öz çulunu sudan çıxara bilər.</p> <p>6. Daş atıb başını tutub.</p> <p>7. Özgəyə quyu qazan özü düşər.</p> <p>8. Bal dedim yeddi bəlaya düşdüm.</p> <p>9. Hər gecənin bir gündüzü vardır.</p>
--	--

<p><i>Payane-şəbe-siyəh səfid əst</i> “Umudsuzluqda umud çoxdur, Qaranlıq bir gecənin sonu işıqlı gün- düzdür”.</p> <p>(“Leyli və Məcnun”dan).</p> <p>10. نیکی یکن و به چه در انداز کز چه به تو روی را کند باز</p> <p><i>Niki bekon o be çəh dər əndaz</i> <i>Kəz çəh beto ruyra konəd baz</i> “Yaxşılıq elə quyuya at. Quyudan çıxıb sənə üz göstərəcək”.</p> <p>(“Leyli və Məcnun”dan).</p> <p>11. گر بد و نیک کرد روی نرفت از پس مرده بد نباید گفت</p> <p><i>Gər bəd o nik kərd ruy nohoft</i> <i>Əz pəse-morde bəd nəbəyəd qoft</i> “Əgər yaxşılıq və pislilik etdisə də, üz çevirdi (öldü), ölünün ardınca pis danışılmamalıdır”.</p> <p>12. گر بدی کرد چون به نیکی خفت از پس مرده بد نباید گفت</p> <p><i>Gər bədi kərd çon be niki xoft</i> <i>Əz pəse-morde bəd nəbəyəd qoft</i> “Pislilik etmiş olsa da, yaxşılıqla yatdığı (öldüyü) üçün, ölünün ardınca pis danışılmamalıdır”.</p> <p>(“Yeddi gözəl”dən).</p> <p>13. که بسیار نباید بر اندکی یکی با صد آید نه صد با یکی</p> <p><i>Ke besyar nayed bərə-əndəki</i> <i>Yeki ba səd ayəd nə səd ba yeki</i> “Çox azın yanına gəlməz, bir yüzə qarışar, yüz birə qarışmaz”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>14. به روز آتش بر نیارند گرم که دارد همی دیده از دیده شرم</p> <p><i>Be ruz atəşi bər nəyarənd gərm</i> <i>Ke darəd həmi dide əz dide şərm</i> “Gündüz şiddətli od yandırmazlar, Göz gözdən utanar”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p>	<p>10. Yaxşılıq elə, at dəryaya, balıq bilməsə, xalığ bilər.</p> <p>11. Ölünün dalınca danışmazlar.</p> <p>12. “.....”</p> <p>13. Az çoxa tabedir.</p> <p>14. a) Üz üzdən utanar, göz gözdən. b) Göz görmür, üz utanmır.</p>
---	---

<p>15. به مردم در آمیز اگر آدمی که با آدمی خو کند آدمی</p> <p><i>Be mærdom dæramiz ægær adæmi</i> <i>Ke ba adæmi xu konæd adæmi</i> “Əgær adamsansa, adamlara qarış, çünkü adam-adama qovuşar”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>16. میانجی چنان کن به راه صواب که هم سیخ بر جا بود هم کباب</p> <p><i>Meyancı çenan kon beræhe-sævab</i> <i>Ke hêm six bær ca bovæd, hêm kæbab</i> “Vasitəçiliyini yaxşılıq yolu ilə belə yerinə yetir ki, hêm şiş yerində qal- sın, hêm də kabab”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>17. دروغی که مانند باشد به راست به از راستی کز درستی جداست</p> <p><i>Doruği ki manænd başəd be rast</i> <i>Beh æz rasti kæz dorosti codast</i> “Doğruya oxşayan yalan yalana oxşayan doğrudan yaxşıdır”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>18. چنین زد مثل شاه گویندگان که یابندگانند جویندگان</p> <p><i>Çenin zəd mæsəl şahe-quyændeğan</i> <i>Ke yabændeğanænd cuyændeğan</i> “Deyicilərin şahı belə mæsəl çəkdi: Axtaranlar taparlar”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>19. میانجی چه باشد که بس بیهشند و گر راست خواهی میانجی کشند</p> <p><i>Meyancı çe başəd ke bæs bihoşænd</i> <i>Væ gær rast xahi meyancı koşænd</i> “Doğrusunu bilmək istəsən, O qədər huşsuzdurlar ki, elçi öldürür- lər”. (“Şərəfnamə”dən).</p> <p>20. به فرخندگی فال زن ماه و سال که فرخ بود فال فرخ به فال</p> <p><i>Be færxondeki fal zæn mah o sal</i> <i>Ke færxovæd fæle-færxovæd be fal</i></p>	<p>15. Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar.</p> <p>16. Nə şiş yansın, nə kabab.</p> <p>17. Gic doğrudan bic oğru yax- şıdır.</p> <p>18. Axtaran tapar.</p> <p>19. Elçiyə zaval yoxdur.</p> <p>20. Niyyətin hara mənzilin ora.</p>
---	---

<p>“İl və ay uzunluğunu yaxşı niyyətdə ol, çünki yaxşı niyyətdə olmaq yaxşı nəticə verir”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>21. چه خوش گفت فرزانه پیش بین زبان گوشتین است تیغ آهنین</p> <p><i>Çe xoş qoft fərzaneye-pişbin</i> <i>Zəban quştin əst tiğ ahənin</i></p> <p>“İrəlini görən o ağıllı nə gözəl demiş: dil ətdəndir, qılınc dəmirdən”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>22. چه خوش داستانی زد آن هوشمند که بر ناگزاینده ناید گزند</p> <p><i>Çe xoş dastani zəd an huşmənd</i> <i>Ke bər na gəzayəndə nayed gəzənd</i></p> <p>“Nə gözəl dastan söyləmiş o huşlu adam: sancmayı sancmazlar”</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>23. منم شیرزن گر تویی شیرمرد چه ماده چه نر شیر وقت نبرد</p> <p><i>Mənəm şirzən gər toyi şirmərd</i> <i>Çe madde çe nər şir vəqte-nəbərd</i></p> <p>“Əyər sən aslan kişisənsə, mən də aslan qadınam. Döyüşdə aslanın nə erkəyi, nə dişisi”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>24. سخن در بدیهه چو ناید صواب به وقت خودش داد باید جواب</p> <p><i>Soxən dər bədihe ço nayəd səvab</i> <i>Bevəqte-xodəş dad bayəd cəvab</i></p> <p>“Söz yerində yaxşı gəlməsə, cavab vaxtında verməlidir”.</p> <p>(“Şərəfnamə”dən).</p> <p>25. به جز مرگ هر مشکلی را که هست به چاره گری چاره آید به داست</p> <p><i>Be coz mərg hər moşkeli ra ke həst</i> <i>Be çaregəri çare ayəd be dəst</i></p> <p>“Ölümdən başqa hər bir şeyə axtarсан, çarə tapmaq olar”.</p> <p>(“İqbalnamə”dən).</p>	<p>21. Dilin sümüyü olmaz.</p> <p>22. a) Sancmayı sancmazlar. b) Döymə taxta qapımı, döyərlər dəmir qapını.</p> <p>23. Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.</p> <p>24. Hər sözün öz yeri vardır.</p> <p>25. Ölümə çarə yoxdur.</p>
---	---

Belə məsələlərin və atalar sözünün sayını çoxaltmaq olardı. Lakin biz burada Azərbaycan xalqı içərisində ümumən məlum olanlarını göstərməklə kifayətlənirik.

Bir az əvvəl qeyd edildiyi kimi, böyük şairin dəfələrlə etdiyi etiraf bütün bu məsələlərin və atalar sözünün Nizamidən çox-çox əvvəl xalq arasında işləndiyini göstərir.

Azərbaycan xalqı arasında işlənən atalar sözü və məsələlərin bir qismi ola bilsin ki, başqa xalqlardan keçmişdir. İslam dini Azərbaycan xalqının boynuna bağlandıqdan sonra ərəb və fars ədəbiyyatının və bu ədəbiyyat vasitəsi ilə Bağdad xilafəti dövründə külli miqdarda tərcümə edilmiş qədim Yunan fəlsəfəsi və ədəbiyyatının bütün Yaxın Şərqdə və belə də Azərbaycanda yayılması, şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatına və folkloruna böyük təsir etmiş, yeni atalar sözü və məsələlər əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Yuxarıda gətirdiyimiz parçaların birində ərəbcə deyilən “əl-həqqu murr” “doğru söz acı olar” məsəlinin ərəbcə qarşılığıdır. Bu məsəl ərəblər arasında indi də işlənir. Çox mümkündür ki, ərəblər də bu məsəli başqa Şərq və ya Qərb xalqlarından götürmüş olsunlar. Buna görə də Nizami yaradıcılığında əks edilmiş atalar sözü və məsələlərin hansının qonşu xalqlardan və ya xarici ədəbiyyatdan gəlmiş olduğunu müəyyən etmək hələlik olduqca çətin və ayrıca tədqiqat tələb edən xüsusi bir məsələdir. Lakin bu qədər var ki, Azərbaycanda anadan olaraq 60 ildən artıq doğma Azərbaycan xalqı ilə müəşirət etmiş böyük şairin əsərlərində işlənən atalar sözü və məsələlərin hamısının və ya çoxunun yad elli ədəbiyyatdan və ya başqa xalqlardan alınmış olduğunu iddia etmək təşəbbüsü də qətiyyənlə doğru ola bilməz və ədəbiyyat tarixində belə fakta rast gəlmək mümkün deyil.

Məlum olduğu üzrə məsələlər və atalar sözü özlərinin ifadə etdikləri məzmun dolğunluğundan asılı olaraq müəyyən mövqələrdə işlənilir. Nizaminin əsərlərində işlənən bütün yuxarıda gətirilən məsələlər və atalar sözləri işləndikləri mövqe və münasibətə görə də xalq arasında işləndiyinin eynidir.

Məsələn: “az çoxa tabe”dir məsəli xalq arasında müəyyən

bir məsələnin həllində az rəyi alanların əksəriyyətə tabe olaraq vahid bir rəy təşkil etmələri lüzumunun ümumi ənənəvi bir hadisə olduğunu və bundan azlıqda qalanların inciməyə heç də haqları olmadığını anlatmaq üçündür. Həmin məsəl Nizamidə də eyni mənada işlənmişdir. “Şərəfnamə”nin başlanğıcında “Kitabın nəzminin səbəbi” parçasında şair öz dövrünün “bir ovuc kəm ağıl” şeir oğrularından şikayət edərkən belə oğruların həqiqi şeir ustaları qarşısındakı heçliyini daha parlaq bir surətdə göstərmək məqsədilə haşiyə yolu ilə kiçik bir hekayə verir. Bu hekayədə o “qızılı qızıl gətirir” məsəlini eşitmiş dargöz bir kişinin faciəsini təsvir edir. Bu adam eşitdiyi məsəl mövcubincə bütün daraiyyətini təşkil edən tək birçə qızılıni götürərək bazara çıxır və sərraf dükanının qabağında onu yerə atır ki, sərrafın qızıllarını çəksin. Lakin onun təkçə qızılı sərrafın qızıllarına qarışır. O, bundan qəmgin olur və ağlaya-ağlaya başına gələn müsibəti sərrafa nəql edir. Bunun müqabilində sərraf ona deyir ki: bəs sən eşitməmişən ki: “az çoxa tabedir”.

Şair bu kiçik hekayə və burada gətirdiyi iki məsəl ilə o zamanlı şeir oğrularının gələcək faciəsini parlaq bir surətdə göstərərək onları qamçılıyır. Onların həqiqi sənətkarlara olan nisbətini “az çoxa tabe”dir məsəli əsasında qətrənin ümmana olan nisbəti kimi təyin edir.

Yaxud “əyri oturaq düz danışaq” məsəli həmişə xalq arasında əsassız nəsihətçinin haqlı olmadığını göstərmək və eyni zamanda onun hörmətini qırmamaq lazım gələn mövqələrdə işlənir. Nizamidə də həmin məsəli Şirin Şapurun əsassız məsləhətinə və təbliğinə qarşı işlədir.

Böyük şairin əsərlərində səpələnmiş bütün bu atalar sözü və məsəllər Azərbaycan xalqının psixolojisini, etiqadını, dünya görüşünün, mülkədarlara qarşı münasibətini və s. parlaq bir surətdə ifadə etmişdir.

***

Tədqiq etməyə çalışdığımız “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan folkloru” mövzusu olduqca geniş və olduqca mürəkkəb bir mövzudur. Əsərin son hissəsini təşkil edən atalar sözü və məsələlər özü-özlüyündə tədqiqə ehtiyacı olan, öyrənilməmiş geniş bir sahədir. Hər bir məsəlin, atalar sözünün mənşəyi, seyri, tarix boyunca uğradığı təhəvvülat və s. haqqında xüsusi əsər yazmaq olar. Bu kiçik əsərdə bircə məqsədə nail olmaq nəzərdə tutulmuşdur.

O da Nizami yaradıcılığına doğma Azərbaycan xalqının buraxdığı qüvvətli təsiri göstərməkdən ibarətdir. Böyük şairin əsərlərindən gətirilən nümunələr və bu nümunələrin ən qədim folklor əsərlərilə müqayisə edilməsi həmin fikri açıq göstərir.

K İ T A B İ Y Y A T

1. V.İ.Lenin. “L.N.Tolstoy” və “L.N.Tolstoy və fəhlə hərəkatı” Lenin ədəbiyyat haqqında (Məqalələr məcmuəsi). V.R.Şerbina çapa hazırlamış. Moskva, 1941.
2. İ.V.Stalin. “Marksizm və milli-müstəmləkə məsələsi”. Moskva, 1938.
3. M.C.Bağirov. Azərbaycan K/b/P XIV qurultayında son sözündən, «Революция и культура» №2. Bakı, 1938.
4. M.Qorki. “Ədəbiyyat haqqında”. Moskva, 1938.
5. B.Lafarq. “Mədəniyyət tarixi haqqında öçerklər”. Moskva, 1926.
6. Nizami Gəncəvi. “Xəmsə”. Tehran, 1914 hicri.
7. Nizami Gəncəvi. “Sırrlar xəzinəsi” (Bir parça). Bakı, 1940.
8. Nizami Gəncəvi. “Leyli və Məcnun” Mirzə İbrahimovun müqəddiməsi ilə. Bakı, 1942.
9. Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin” M.Arifin redaktəsilə, Bakı, 1941.
10. Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl” M.Arifin müqəddiməsilə. Bakı, 1941.
11. Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə” (I - Şərəfnamə) / Y.E.Bertelsin müqəddiməsilə. Bakı, 1941.
12. Nizami Gəncəvi. “İskəndərnamə (II - İqbalnamə) / H.Hüseynovun müqəddiməsilə. Bakı, 1941.
13. Kitabı-Dədə Qorqud H.Araslının müqəddiməsilə. Bakı, 1939.
14. Y.M.Sokolov. “Rus folkloru”. Moskva, 1939.
15. Firdovsi. “Şahnamə”, Bombay çapı. 1315 hicri.
16. V.V.Bartold. “Müsəlman dünyası”. Peterburq, 1922.
17. İ.İ.Meşaninov. “Nizami və Nəvai” // SSRİ Elmlər Akademiyası xəbərləri. Moskva, 1941.
18. N.Piksanov. “M.Qorki və folklor”. Leningrad, 1938.
19. Y.E.Bertels. “Nizaminin yaradıcılığı” // Revolyusiya və

- Kultura məcmuəsi № 4, 6. Bakı, 1939. s. 10-11.
20. "SSRİ tarixi". I / V.İ.Lebedov, B.D.Qrekov və S.V.Baxruşinin redaktəsi ilə nəşr olunmuş. Moskva, 1939.
  21. "Dastanlar", Bakı, 1939.
  22. "Nizami Gəncəvi, lirikası" / H.Araslının müqəddiməsilə. Bakı, 1940.
  23. "Nizaminin müasirləri" / H.Araslının müqəddiməsilə. Bakı, 1940.
  24. Şota Rustaveli. "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" / Redaksiyanın və mütərcim K.D.Balmontun müqəddiməsi ilə. Moskva, 1937.
  25. Veniamin Upler. "Böyük Aleksandr". Şəkilli tarixi monografiya. S.Peterburq, 1900.
  26. Y.E.Bertels. "Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi". Bakı, 1940.
  27. "Dastanlar və nağıllar". Bakı, 1937.
  28. "Azərbaycan nağılları" / Y.M.Sokolovun redaktəsi ilə SSRİ Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Moskva, 1935.
  29. A.Müller. "İslam tarixi", c. III. SPB., 1896.
  30. K.V.Trever. "Mədəniyyət tarixi şöbəsinin əsərləri". Dövlət ermitajı nəşriyyatı, c. III. Moskva, 1940.
  1. 31. "Византийский временник». c. XXIV. Leningrad, a. 1926.
  31. "Ədəbiyyat qəzeti". Bakı, 26 iyul və 12 avqust 1940.
  32. "Nizami əsərlərinin el variantları" / H.Araslının müqəddiməsilə. Bakı, 1941.
  33. "Müəllimə kömək" (məcmuə) № 4-5. Bakı, 1940.
  34. A.N.Veselovski. "Tarixi poetika". Leningrad, 1940.
  35. İ.Y.Kraçkovski. "Ərəb ədəbiyyatında Leyli və Məcnun haqqında hekayənin qədim tarixi" // SSRİ Elmlər Akademiyası xəbərləri. № 2. Moskva, 1941.
  36. "Azərbaycan poeziyasının antologiyası" S.Vurğun və V.A.Luqovskinin redaktəsilə. Bakı, 1939.
  37. Nizami (birinci və ikinci kitab) AzSSR Xalq Komissarlar

- Soveti yanında Nizami Yubileyi Komiteti, Bakı, 1940.
38. "Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" / M.Arif və H.Hüseynovun redaktəsi ilə. c. I. Bakı, 1943.
  39. "Azərbaycan memarlıq abidələri" S.A.Dadaşovun redaktəsi ilə. Moskva, Bakı, 1946.
  40. "IX-XII əsrlər Kiyev dövləti tarixinin abidələri" B.Qrekovun redaktəsilə. Leningrad, 1936.
  41. "Kafqaz qəbilələri və ərazisini təsvir edən materiallar məcmuəsi". XXXV və XXXVI. Şöbə 2.
  42. Ə.Hüseynov. "Atalar sözü". Bakı, 1939.
  43. "Şərq xalqlarının nağılları". Moskva, Leningrad, 1938.

MÜNDƏRİCAT

Məmməd Ələkbərov və onun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” əsəri haqqında	5
Bir neçə söz	20
Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı	22
Nizami yaradıcılığında Azərbaycan mərasimləri	41
Nizami yaradıcılığında folklor motivləri.....	69
Nağıllar və dastanlar.....	84
Atalar sözü və məsəllər	107
Kitabiyyat	126

Məmməd Ələkbərov. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə. Elm, 2021, 130 səh.

Korrektorlar:

Farsca mətnlərin korrektoru:

Mustafa Mailoğlu (Əliyev)

böyük elmi işçi

Azərbaycanca mətnlərin korrektoru:

Mircəfər Seyidov

elmi işçi

Cilddəki rəsmın müəllifi:

Fəxrəddin Əli

Əməkdar mədəniyyət işçisi

Nəşriyyat redaktoru:

Vüqar Hacıev

baş mütəxəssis

Mətnin kompüterdə yığılı:

Mətanət Muradova

kiçik elmi işçi

Yığılmağa verilmişdir: 25.01.2021

Çapa imzalanmışdır: 27.01.2021

Kağızın formatı: 60x90, 1/16

Uçot nəşr vərəqi: 8,2

Tirajı: 500

**AMEA Gəncə Bölməsi,
Heydər Əliyev prospekti, 419**